

حکومەتی هەریمی کوردستان – عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەرێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

سەرەتاکانی فەلسەفە

بۆ پۆلی یازدەهەمی ئامادەیی وێژەیی

د.احسان محمد الحسن	د.حسام الالوسی
د.قیس النوری	د.علی حسین الجابری
د.خالد الجابری	د.عبدالامیر الاعسم
جميل ابراهيم الحبيب	الست فاتنه حمدی جمیل

گۆڕینی بۆ کوردی
نوری علی أمین فوئاد حسن خوشناو
عوسمان علی محمود

پیداچوونەوهی زانستی و زمانەوانی:
عوبید خدر فەتحوڵلا
ئاکو صابر عوسمان

سەرپەرشتی زانستی چاپ:
عوید خدر فەتحوڵلا

سەرپەرشتیاری هونەری چاپ:
عوسمان پیرداود کواز
ئاری موحسین

نەخشەسازی:
عوسمان پیرداود کواز

بەرگ:
زاگرووس محمود عرب

بەشى يەكەم

(فەلسەفە و واتاكانى)

چەمكى فەلسەفە:

شىتېكى ئاسان نىيە، تويژەر بتوانىت پىناسەيەكى كورت و وردو سەرتاپاگىر بۇ فەلسەفە بىكات ھەروەكو لە پىناسەكردنى ھەندى زانستى دىكەدا بەرچاۋ دەكەۋى، چونكە واتاى فەلسەفە بەرە بەرە لەتەك ئەو گۇرانكارىيە ميژووييەى زانىارى مرۇقاىەتى و خودى فەلسەفەدا گۇرانى بەسەرداھاتوۋە.

فەلسەفە وشەيەكى يۇنانىيە لە ھەردوۋ وشەى " فىلو " و " سوڧيا " پىكھاتوۋە، وشەى " فىلو " بە ماناى خۇشەويستى دىت و " سوڧيا " ش بە ماناى دانايى (ھىكمەت) دىت كە پىكەۋە ماناى خۇشەويستى بۇ دانايى دەگەيەنىت.

فەلسەفە دەيەۋىت بە ئاشكرا سنوورى ئەو شتانه دىارى بىكات كە بابەتى تويژىنەۋەكانىەتى، تا ئەو رادەيەى دەتوانرىت فەلسەفە بەۋە پىناسە بىكرىت كە (زانستى زانىارىەكانە) يان، بۇ نموۋنە: ئەگەر مامۇستاي زانستەكان، نە بايەخ بە ناساندنى زانستەكەى بدات و، نە بە دىارىكردنى واتاى زۇر لەو وشانەى بەكارىان دىنىت ۋەك: (ماددە)، (جولە)، (ھۆكار)، (ياسا) ... ھتد، ماناى ئەۋە نىيە كە پشتگوڧى خستوون، بەلكو لەۋەيە كە ئەم ئەركە بۇ فەيلەسووفان جى دىللىت. جا لەبەر ئەۋەى بىرو چەمكەكانى فەيلەسووف كە بابەتى تويژىنەۋەيىن، بەزۇرى ھەست پىكراۋ ۋەبەرچەستە نىن، بەلكو برىتىن لە بىرو چەمك و لىكدانەۋەى دامالدىراۋ، بۇ نموۋنە: (فەيلەسووف لەبرى ئەۋەى باسى مرۇڧىك بىكات باسى چەمكە گشتىيەكانى ھەموو مرۇڧەكان دەكات كە "مرۇقاىەتيە"، ھەروەھا لە برى ئەۋەى باسى رەنگى تەباشىر يان باسى دىۋارى گەچكراۋ بىكات، بە گشتى باسى "سپىتى" دەكات. جا لەبەر ئەۋەى باسەكە بەم جۆرە كەۋتوتەۋە،

ئەوا ھەر لەسەرەتاوہ نابیئت چاوەروانی ئاشکرایى و پوونى بکەین
 لە فەیلەسوف لەپیناسەکردن وتوێژینەوہى فەلسەفەدا، ئەمە لەلایەک،
 لەلایەکی دیکەوہ لەبەرئەوہى فەیلەسوف لەم کارەیدا پشت بەو بیر و بۆ
 چوانەى دەبەستیت، بۆیە دەبى ئەوہى لى چاوەروان بکەین کە جیاوازی
 و ناکوکی لە پیناسەو لیکۆلینەوہکانیدا ھەبیت. لەبەر ئەمە راستیان وتوہ
 کە: تاکە فەلسەفەیکە نییە، بەلکو فەلسەفەى زۆر و ئاراستەى جۆراوجۆر
 ھەيە لەوانەيە ھیندەى ژمارەى فەیلەسووفەکان فەلسەفەى جیاواز ھەبیت،
 بۆیە لەم بارەدا گرانە پیناسەيەکی سەرتاپاگیری بۆ بکری. لەبەر ئەوہ
 دەلین "فەلسەفە ھەولدانیکى چاکى مروّفانەيە بۆ گەران و توێژینەوہ و
 ئەزموونەکان، نەوہک زاراوہيەک بىت بۆ پیناسەکردن".

ئەمە لەتەک پیناسە کوّن و نوێیەکاندا دژوارو ناتەبا نییە، وەک ئەوہى وا
 پیناسە کراوہ کە فەلسەفە گەرانە بەدوای راستییەکاندا، یان خوْشەوێستى
 بۆ دانایى ولەم بابەتانە .. ھەروەک لەمەودوا پوون دەبیتەوہ، لەبەر ئەوہ
 دەتوانریت بوتریت کە یەک فەلسەفە نییە، بەلکو فەلسەفەکارى ھەيە.
 "فەلسەفەکارى": (چالاکيەکی ژیریى ھۆشیارانەيە، کە فەیلەسووفان
 ھەولەدەن بەھۆيەوہ لە سروشتى بیرو سروشتى واقع و ئەزموونى
 مروّفایەتى تى بگەن)،

پوختەى پیناسەکانى فەلسەفە: (ئیمە ھەندى پیناسەى فەلسەفە
 پێشکەش دەکەین بۆ تیگەیشتنى فەلسەفە بە ئاسانى. فەلسەفە
 چالاکيەکی بەرنامەپرێژە بۆ زانینى راستییەکان لە رووخسارە
 جیاوازەکید، لەنیویشیاندا گەردوون و مروّف و پەيوەندییەکانى
 نیوانیان، فەلسەفە ھەولەدات لە واتای گەردوون و ژيان بگات، و
 شیکردنەوہ لەسەر پەيوەندى مروّف بە گەردوونەوہ بکات، لەلایەکەوہ
 لەرووى توانای مروّف لە زانین و ھەلسەنگاندنى بۆ گەردوون،
 ولەلایەکی دیکەشەوہ ئەرک و مافەکانى مروّف بەرامبەر بە خوْى و ئەو
 کۆمەلگەيەى کە تییدا دەژی و بەرامبەر کەسانى دیکەش).

جیاوازییه سەرەکییەکانی نیوان فەلسەفەکاری ئاسایی و

ریکخراو پوخت:

زانیمان کە فەلسەفەکاری چالاکییەکی گشتی مەوقانەییە، بەلام چەند ئاستیکی هەیه، لەوانە ئاستی فەلسەفەکاری ئاسایی، یان ناتاییەتمەند یان سادە، یان ناپیک، ئەمەش ئەو ئاستەیه کە لای زۆرینە ی خەلک (پەمەکی خەلک) دەردەکەوێت، هەروەها لە ڕیگە (پەند) و قسە نەستەقی باو و، لە داستانە دێرینەکاندا و لە ھۆنراوە و ھونەر بە گشتی دەردەکەوێت. بەلام ئاستی (فەلسەفەکاری) ریکخراو و پوخت ئەو لە فەلسەفە ناسراوەکان دەیاننێن و ناوی ئەو فەیلەسوفانە ی بە درێژایی میژوو ناسراون. ئەمانەش گرنگترین جیاوازییەکانی نیوان ھەردوو ئاستی فەلسەفەکارین:

أ- کیشە ی زمان:

لە کاتیکدا مەوقیکی ئاسایی بە زمانیکی سادە فەلسەفەیهکی ئاسایی دەردەبرێت، کە زمانی ئاخواوتنی پۆژانەیهتی، بەلام فەیلەسوفەکان لە ڕیی زاراوەی ھونەری وردو پوختەوہ بیرورایان دادەپێژنەوہ، کە دەبێت فێریان ببین، وەک چۆن فێری زاراوە تاییەتمەندەکانی ھەر زانستیک دەبین، لە ھەمان کاتیشدا ئەو زاراوە ھونەریانە دەبنە گەورەترین کۆسپ و بەربەستی تینەگەشتن لە نیوان زۆربە ی فەیلەسوفان و خەلکی ئاساییدا، بەلام ئەو کۆسپانە ھەرزوو کەمدەبنەوہ دوای فێربوونی زاراوە و خویندنەوہ ی بەردەوام، زاراوە لە ھەموو زانستیکدا گرنگە، وازلیھێنان و دەست لیبەردانی ئەستەمە، چونکە ھێندە وردی و چری تێدایە، ھەر زاراوەیەک جیی رستەیهکی تەواوی ئاخواوتنی ئاسایی دەگریتەوہ.

ب- ھزر (بیروکە):

ئەو بیرو ھزرانە ی کە لە فەلسەفە ی ئاساییدا ھەن لیل وشاراوەو نادیارن، بەلام لە ھزر و بیرو فەلسەفە ی ریکخراو و پوخت دا ئاشکراو پوونن. فەلسەفە لە بیرکردنەوہ ی ئاساییدا، لە قوناغی کۆرپەلە یان لەشیوہ ی سەرەتایی دایە، کەچی لە فەلسەفە ی پوخت دا بوونەوہریکی تەواو پێگەیشتووە.

پ- کیشی ریکستن و گونجان:

ئەو بیرورایانەیی لە ئاستی سادە، یان ئاساییدان، ریکستن و گونجانیان تیدا نییە، کەچی لە ئاستی ریکخراو و پوخت دا بە شیوەیەکی گشتی ریکستن و گونجان و پیوەلکانیکی بەهێز دەبینن، ریبازی فەلسەفە لەم جۆردا بونیادیکی پتەوی هەیە.

ج- پچران و بەردەوامی:

فەلسەفەکایی ئاسایی پچرپچرە، بەلام فەلسەفەکاری ریکخراو و پوخت حالەتیکی بەردەوام و هەمیشەییە لای فەیلەسوف. فەلسەفەکاری هەروەک ئەوە وایە کە چۆن هیچ کەسیک بە شووشەچی، ناو نابەین، تەنیا ئەوانە نەبێت کە بەردەوام خەریکی شووشە تیگرتن و دروستکردنی شووشەن، هەرواش مامەلە لەگەڵ (فەلسەفەکاری) دا دەکەین، ئەگەر بە وردی وشەیی فەیلەسوف بەکاربینن، ئەوا هەرگیز بەو کەسە نالین (فەیلەسوف) کە جاروبار دەروانی شتەکان و لییان رادەمی، یان گومانیان لێدەکات، بەلکو بەو کەسە دەلین فەیلەسوف کە هەمیشە و بەردەوام خەریکی ئەم کارەییە وای لیکردووە بێتە گرنگترین مەبەستی ژیا، و لیکۆلینەو لە بارەیی سروشتی شتەکان دەکات و ھۆکاریک بێت بۆ بیرو بۆچوونەکانی و زیادکردنی ئەو زانیاریانە کەسانی دیکە لەو ویش پێی گەشتوون و ئەوەی لە بارەیی ئەو مەسەلانە دەگوتری و بیرمەندانی دیکە بیری لێ دەکەنەو.

ج- پرونی هوشیاری و لیلیەکی (نادیاری):

سەرباری ئەوەی لە پێشەو پرونکرایەو، دەبینن مروڤ لە قوناغەکانی یەکەمی ژیانیدا، لە ژیا ئاسایی خۆیدا، گەلی شیوەی هوشیاری جیاگیای تیدا هەبوو، لە هونەرو زانست و ئەفسانە و بیروباوەر و شتی دیکەدا، بەر لەوەی هوشیاری ریکپوختی تیدا دەربکەو، لەو سەردەمەدا زانستیکی سەربەخۆو تایبەت بە کۆمەل، یان سروشت، یان مروڤ نەبوو، هەروەها هەست و پیرانی کۆمەلایەتی تەنیا کەسیک لەتە کۆمەل، یان خێل ھاوچووت بوون واتە یەک بوون،

له بهر ئه وه ههست و هزریان و رهوشتیان و جوانی و جوانکاریشیان
 چوون یهک بوون، به لام له قوناغی بیرکردنه وهی ریک و پوخت دا، که
 به دواى قوناغی یه که مدا هاتوو ههست و پیزانینه له رووی ناوه پوک
 و روو خساره وه گوردراوه، چونکه دهزگاو ریکخراوه کان هاتونه ته گورئ
 وهک دهولت و پولیس و سوپا، کرداره کانیش دابهش بوون بۆ هزری
 و جهستهیی، ههست و پیزانینی ریکخراو و پوخت سه ره له ده دات و
 زانسته کان له یهک جیا ده بنه وه، شته کان به لای مروقی ئاساییه وه به و
 شیوهیه بوو که دهیبینی، بۆ نمونه هیچ گومانى له وه دانه بوو که زه وى
 ناجولئ واته تیروانینی به شیوهیه کی ئه وتویه که هیچ شیکردنه وه و
 ره خنه یه کی بۆی نیه ئه مهش تیروانینیکی واقیعانه ی سادهیه، هه ره ها
 بۆچونه کانیشی پشت به ههست و نهستی ده به ستی و تییبینه کانیشی
 په رت و بلاون، هیچ جور ه چه مک و دهسته واژه یه کی گشتی له بیردۆزو
 یاسا به یه کیان نابه ستیته وه، بۆ نمونه ئاسن و مس و زیر ده ناسی و
 به کاریان دینی، به لام هیچ جور ه چه مکیکی گشتی به کرداری له باره ی
 کانزاو له باره ی ئه م یاسایانه وه لانیه که حوکم به و کانزایانه وه ده که ن.

پیداویستییه کانی بیرکردنه وهی فه لسه فیا نه

له و هه موو ئه و شتانه ی گوتراو لی مان کۆلیه وه ده توانین به کورتی
 هۆکارو پیداویستی فه لسه فه کاری له م خالانه ی خواره ودا کۆبکه ی نه وه:

۱- پامان و سه رسامبوون و واق و پرمان:

گرنگترین سیفه تی مروق له پال گردبوونه وه و به کۆمه ل بوونیدا،
 له وه دایه که مروق تاکه بوونه وه ریکه، سه باره ت به بوونی خو ی و
 شته کانی ده وره به ری پرسیار بکات، مروق که بۆ یه که مجار هۆش و
 ههست ده کات به جوریک بوونی خو ی ده سه لمی نیت که پیویستی به
 لیکنانه وه نه بی ت، به لام ئه م حاله ته زۆر ناخایه نیت، چونکه دوا یی
 پرسیار ده کات، (ئه و پرسیارکردنه بریتییه له فه لسه فه)، پرسیارکردن
 مروق تووشی سه رسامبوون و واق و پرمان ده کات، ئیتر چه ند ئاستی

بیرکردنه وهی نزم بیت، پرسیارهکانی له مهر نهیئی ئه و شتانهی که هه ن که متر ده بیت، به لام چه نده هوشیاری مروّف پروون و فره بیت، کیشه که ی به لاوه گهره تر ده بیت و، ئه و کاته پامان و سه رسامیه که ی ده بیته واق و پمان و دوا ی ئه وه بریاری ئه وه ده دات که شت بزانی.

۲- گومان و تاقیکردنه وهی زانیاری:

له راستیدا گومانکردن تایبه تمه ندیه کی ژیریتی مروّفه، گومان کاتیک سه ره له ده دات که زانیارییه ههستییهکانی مروّف و ده که ونه وه که خه له تینه رن (وهک: تینوو ته راویلکه (سراب) ی ئاو ده بین، تادار هه ست به تامی ئاو ناکات له کاتی داگرتنی له رزوتادا، به چاو دیتنی قه باره ی خور وهک فتبولیک، نه بینینی رهنگ له لایان کویرانه وه. به خواری، یان به شکاوهی دیتنی قه له میک (پینوسیک) له نیو ئاودا.... هتد)، له مه وه گومان لای مروّف دروست ده بیت، چونکه واهه ست ده کات که ژیری و هوشی مروّف له دژواریدایه، (ههروهک ئه م هه موو راو بوچوون و بریارو باوه ره جیا جیا نه ی له ئارادایه، تا ئه و پاده یه ی فه رمان دانی جیاواز له سه ر تاکه شتیک ده دریت له لایه ن که سانیکی زوره وه). ههروه ها مروّف لای وایه، ئه و زانیارییه نه ی خه لکی به هو ی لاسایکردنه وه پهیدایان کردوه، پشت به خۆبه دهسته وه دان ده به ستیت که له وانه یه ههچ بنچینه یه کی نه بیت، ئینجا گومان له ناخ و بیریدا ده روژینیت، بۆیه ده که ویته خۆی بو گه ران به دوا ی زانیارییه راست و دروسته کان (که گومان هه لئاگرن).

۳- ترس له کاری نه بینراو (نه دیتراو):

به شیکی زور له و کیشانه ی پرو به پرومان ده بنه وه، که مروّف ده خاته ده لاپاوکیوه، وهک: مهرگ و نه خوشی و ئیش و ئازارو تیکۆشان له ژیاندا، ملکه چیتی بو پیکه وت وه کاره نادیاره کان و شتی دیکه، هه موو ئه مانه سه رچاوه یه کن له سه رچاوه بنچینهکانی فه لسه فه کاری.

۴- به یه کگه یشتن و گه فتوگۆی نه وه کان:

به یه کگه یشتن و په یوه ندی نه پساندن له ته ک که سانی دیکه دا، گرنگترین وه کاره و، یه کیک له فه یله سوفه نوییه کان له و باوه ره دایه به های فه لسه فه

به ستراره به په يوه نديكردنې خه لكې به په كډيه وه، چونكه هره چي فلسفه هه يه هه ولې نه وه ددهات بگاته خه لكې دي و خوي بناسينيت و دهر بكه ويت وخه لكې بيبيسن، چونكه مروث به به يه كگه يشتن و په يوه ندي نه پساندن دهگاته ئامانجي فلسفه، وله كوتاييدا هه ست به هه موو ئامانجه كاني ديكه ي دهكات له تيگه يشتن له بوون (الوجود) و ئارامبوون.

بواره كاني فلسفه وه ئامانجه كاني به دريژايي چاخه مه زنه كان:

مه به ست له باسكردنې نه بابته ته نيا بو نه وه يه، له ئامانجه سه ره كييه كاني ميژووه دريژه كهي فلسفه بگه ين، تاكو نه وينه يه ي فلسفه ته واو بكيشين، كه تا ئيستا خه ريكي دروست كردنې بووين، به بابته و به رنامه و ناساندن و گيرو گرفته كانيه وه. بونموننه ئامانجي فلسفه ي كوون (هيند و چين و ميزوپوتاميا و ميسري كوون) ئامانجكي زانستي و ژياني بووه كه دهوري مروث و رهوشته و چاره نووسي داوه، وله باره ي كي شه ي مهرگ و نه مري و دهر بازبوون له جهسته يان له ئيشو ئازار داوه. كه چي له فلسفه ي يونانيده، له (نرستوتاليس) هوه بيگره هه تا دهگاته قوتابخانه سروشته كاني پيش (سوكرات)، ئامانجي فلسفه و بابته سه ره كييه كاني بريتي بوون له: تويژينه وه له جيهانه سروشته كهي كه دهوري مروثي داوه، ئايا بنچينه ي (په چه له كي) نهو شتانه ي كه هه ن چين؟ ئايا هه موويان يه ك توخمن يان زياترن؟ نه ي چوون له يه ك توخمي و زور توخمي شته كان بگه ين؟ فلسفه و زانست لاي نه وان هه ر يه ك شته بووه.. نه وان هه م زانا بوون و هه م فهيله سوف، به لام بايه خدان به جيهاني دهره وه، گوړاو پروي كرده بايه خدان به مروث و رهوشته مروث و په يوه ندييه كاني به خه لكې ديكه وه، نه مهش له سه ر دهستي سوفاستاييه كان و سوكرات دا به ئاكام گه يشت، وپاشان له سه ر دهستي نه فلاتون و نرستو و فهيله سوفه موسلماننه كان و فهيله سوفه نوييه كان و هاوچه رخه كاندا،

باسه‌كان سه‌باره‌ت به‌ گه‌ردوون و مروّف و كۆمه‌لگه‌ و سىياسه‌ت و
هونه‌ر گه‌يشته‌ راده‌ى كاملبوون له‌بواره‌كانى فەلسەفەى (سروش‌ت)
و (میتافیزیقا) و (زانستى لۆژىك - المنطق) و (فەلسەفەى هونه‌ر)
و (زانستى جوانكارى) و (فەلسەفەى ره‌وش‌ت) و (فەلسەفەى
زانسته‌كان) و (بىروپاكان). هه‌رچى فەلسەفەى نوێیه‌ ئه‌وا پرووى
كردۆته‌ لیكۆلینه‌وه‌ى مروّف وه‌كو كه‌سایه‌تى واقیعى نه‌ك به‌ گشتى،
هه‌روه‌ها فەلسەفە‌كارىش به‌سترايه‌وه‌ به‌ كاركردن و گۆپانكارىیه‌وه‌،
له‌به‌رئەوه‌ زانست و هۆش (العقل) له‌ پیناو گۆپانى جیهان به‌كارهێنرا،
به‌ واتایه‌كى دى بیر به‌ كاركردنه‌وه‌ به‌سترايه‌وه‌. ئه‌مه‌ش كلیلى به‌شى
هه‌ره‌ زۆربه‌ى ئاراسته‌ فەلسەفیه‌ هاوچه‌رخه‌كانه‌، كه‌ پێویستن بۆ
بونیادنانى كۆمه‌لگه‌یه‌كى پێشكه‌وتوو.

پرسیارەکانی بەشی یەکەم

- ۱- گرنگی فەلسەفە پرووون بکەو؟
- ۲- جیاوازی نێوان فەلسەفەی ئاسایی و فەلسەفەی ریکخراو و پوخت چیه؟
- ۳- وشەی (فەلسەفە) لە چی پیکهاتوو و واتای چی دەگەیەنێ؟
- ۴- ئایا دەتوانین بڵین: فەلسەفە خۆشەویستی داناییه؟ ئەم دەستەواژەیه چی کەمه؟
- ۵- هەولده پوختە ی بیرۆکە ی سەرەکی لە پێناسە جیا جیاکانی فەلسەفە پروونبکەیتەو، پێناسە یەک بکە کە هەموویان پیکهوه کۆبکاتەو؟
- ۶- گفتوگو لەسەر پێناسە جیاوازهکانی فەلسەفە بکە؟
- ۷- پێداویستییهکانی بیرکردنەو ی فەلسەفی چیه؟
- ۸- ئامانج لە فەلسەفە ی هیند و چین و میزۆپوتامیا و میسری کۆن و ئامانجی فەلسەفە لەسەر دەمی یۆنانییهکان و موسلمانەکان و لەسەر دەمی (نوی) پروونبکەو؟
- ۹- نموونە لەسەر هەندێ جیه جیکردنی کردەیی (کرداری) فەلسەفە بهێنەرەو.

بەشى دوۋەم

جۆرەكانى بىرکردنەۋە

دەتۋانين جۆرەكانى بىرکردنەۋە، بەم شىۋەيە پۆلين بىكەين بىكەين:

۱- بىرکردنەۋەي داستانى (ئەفسانەيى كۆن).

۲- بىرکردنەۋەي ئايىنيانە.

۳- بىرکردنەۋەي زانستيانە.

۴- بىرکردنەۋەي فەلسەفيانە.

دەست دەكەين بە ديارىكردى تايىبەتمەنديىەكانى ھەر چوار شىۋازى

بىرکردنەۋە كە بەم جۆرەي خوارەۋەيە:

يەكەم: بىرکردنەۋەي داستانى (ئەفسانەيى كۆن):

پيۋىستە بە كورتى لە بارەي ئەم شىۋازە بىرکردنەۋەيە بدويىن، چونكە ئەمەيان قۇناغىكى ميژوويى زۆر دوورودريژ دەگرىتەۋە لە چاو قۇناغەكانى دىكەي بىرکردنەۋەي فەلسەفي و زانستيانە، و ھىشتا گەلىك لە ئامراز و تايىبەتمەنديىەكانى لە كۆمەلگەكەمان و چەندان كۆمەلگەي دىكەي جىھاندا بە جۆرىك لە جۆرەكانى ھەن و دەبينريژ، ئەم تايىبەتمەنديانەش ئەمانەن:

۱- لاۋازى ئاستى بىرکردنەۋە:

مروقى سەرەتايى پشتى بە ھەستەكانى دەبەست و بىروكردەكانى لەو سنوورە تىنەدەپەرى، بەلام خەيالى خوى زۆر بە فراوانى بەكار دەھينا، مروق (بە تايىبەتى لە قۇناغە سەرەتايىەكانى يەكەميدا) گياندار و بى گيانى ليك جيانەكردۆتەۋە، ھەرچى شتەكانە گشتيان لە ئاستىكى زۆر لە يەكدى نزيكەۋە بوون، زۆر لەۋە نزيكتر بوون كە ئىمە دەيانىنين، لاي واپوو جۆرىك پيۋەندى شاراۋە بە يەكى بەستوونەۋتەۋە، ھەرچى دياردەو بوونەۋەرە سروشتىەكان ھەن بەلاي مروقى سەرەتاۋە وادياربوون كە تىكەلن بە شتە نھىنى و غەيبىەكان، ھەر كاتىك دياردەيەكى تايىبەتى بەخۆيەۋە (لايەنى دەروونى) تووشى بووايە يان پرووى بدايە،

وهك: خهوبينين، يان تاييهت بهو شتانهى دهورو بهريه وه، وهك: لافاو، باران، پهتا، قات وقړى، يهكسهر پهناى دهبرده بهر هيزيكي ناديار كه له پشته وهيهتى و كارى ليدهكات و لىي دهپارايه وه وقوربانى پيشكهش دهكردو نزاى دهكرد، ته نانهت كاتيک كه دهيبينى مروځ له سهرمادا رهق دهبيته وه، واى دادهنا سه رما برپتييه له لايه نيكي جادووى جادو وگه ريک، يان هيزيكي ناديارى تاييهتى وهك گيانى مردووان، يان شه پرانگيزى رووچه به دكارهكان.

۲- زيندووېتى ماده (بوونه وه):

ئهمه دوو واتا ده به خشيت، يه كه م: ئه وه يه مامه لهى مروځى سه رته تايى بو شته كان وهك زيندوو كراوه، واته شتيك نييه زيندوو بيت و شتيكى ديكه زيندوو نه بيت . دووهم: باوه رپان وابوو كه هر چى شته كان هه يه گشتيان گيانيان تيدايه، ئهمه سه رته تاي لىك جيا كړدنه وهى نيوان بى گيان و گياندار بوو، يا خود ماده و گيان بوو. ئه گهر به رديك غلور بووه، ئهمه ئه وه ده گه يه نى گيانىكى تيدايه و غلورى كړدو ته وه، ليرهدا دهرده كه ويى مروځى ساده چوون تيروانينى بو خودى خوى و ويسته كانى و سه ربه ستي و جوولهى خوى به سه ر هه موو شته كاندا سه پاندووه، تا ئه و راده يه ي ئه گهر به رديك قاچى بريندار بكردايه، سزاى ددها.

بیركړدنه وهى ئه فسانه يى له بنه رهدا له سه ر ئه وه دامه زراوه كه ديارده سروشتييه نازيندوو وه كان به رهنكى ژيان بو يه بكا، هه روه كو چوون بوونه وه ره زيندوو وه كان هه ست ده كن و هه لده چن يا خود وه كو مروځ سوړو كينه يان هه يه.

دووهم: بيركړدنه وهى ئايينپانه:

ئه وهى ليرهدا مه به سته، روونكړدنه وهى رووى راستى بيركړدنه وهى ئايينپانه له تهك گرنگرين تاييه تمه نديه كانيتى كه له شيوازه كانى بيركړدنه وهى ئه فسانه يى و فله سه فيانه و زانستپانه ي جيا ده كاته وه. هه روه ها ئه وه باس له وه ناكات كه پيى ده گوتري (لا هوت) يان فله سه فه ي ئايينى، گهر به شيوه يه كي گشتى مه به ست له فله سه فه ي ئايين بيت،

يان فەلسەفەى لاهوتىتى بۇ ئاينىكى تايىت وەكو ئايىنى ئىسلام ياخود كرىستيان (مەسىحى) ياخود ھەر ئاينىكى ديارىكراوى دىكە بىت. بەر لە باسکردنى تايىتەندىيەكانى بىرکردنەوہى ئايىنى، پىويستە زۆر بەكورتى، پەنجە بۇ جووتە لىكدانەوہىيىكى گەورەى سەرھەلدانى ئايىندارىتى رابكىشىن، يەكەم: لىكدانەوہى مېژووى ھۆشمەندانەى پوخت (مرۇقيانە)، دووہميان: لىكدانەوہى ئاينىيانە ياخود (يەزدانىيانە).

۱- لىكدانەوہى ھۆشمەندانەى پوخت (مرۇقيانە):

ئەم لىكدانەوہىيە بەلگە و پروانامەكانى لە لىكۆلنەوہ جوړاوچۆرە كۆمەلايەتییەكانەوہ وەردەگریت، كە دەربارەى باوەرو ئاينى ئەو گەلانە ھىشتا لە چوارچىوہى كۆمەلگەى سەرەتايىدان. ھەر وەھا ئەم لىكدانەوہىيە پشت بە ھەندىك لە شوینەوار و بە ھیلە گشتییەكان دەبەستىت (بە واز ھىنان لە بىردۆزە جوړاوچۆرەكان).

مرۇقى سەرەتايى دواى ئەوہى شتەكان و ئەو ژيانەى جياكردەوہ كە تىيىدايەتى ھەر وەك لە باسکردنى شتە زىندووہكان روونمان كردەوہ، كە شەمەكەكانى دايە پال گيان و ھىزە غەيبىيەكان (ناديارەكان) بەمە ترسىكى دى خستەسەر مەترسىيەكانى دىكەى لە سروشت، ئەويش مەترسىيە لە بوونەوہرە نەبىنراوہكان، ئىتر ھەرچى بەسەر دەھات و ھەرچى لەسەر شانۆى سروشت و ژيان پرووى دەدا گشتيانى دەدايە پال ئەو ھىزانە، ھىچ پەنا و دالدىيەكى بۇ نەمابووہ جگە لەوہى بە جادووبازى و فال و نزاو قوربانى قايليان بكات... ئەمانە گشتيان دياردە بەرايىيەكانى ئايىن بوون.

لەبەر ئەوہى مرۇقى سەرەتايى لەنىو جەنگەلەكاندا ژيانيان لەسەر راوشكاربوو، ترسى ئاژەلە درەندەكان ناچارى كرد ئاژەل و پرووہك بپەرستى، لەمەوہ ئايىنى تەوتەمىتى سەرى ھەلدا، تەوتەمى كردە ھىمايەكى خىلەكەى و خوى لەبىرۆكە پىرۆزەكەى دەبينىوہ و بەمەش ھىزە لە رادەبەدەرەكانى پى يەكلادەكردەوہ: كە بىرۆكەى (خواوہند) يان (ھىزە مەزنەكە) ى دەنواند، پاشان لەم تەوتەمىتيەوہ چەمكى جوړاوچۆرى ھەرامكردن و قەدەغەكراوہ پىرۆزەكان ھاتنە ئاراوہ كە بە (تابوو Taboo)

ناسران ئەمەش ڕووکەشی کۆمەڵایەتیانەى ھەموو ئایینیكە. کاتیک مرقف
 لە ڕاووشکارەو بەرەو کشتوکال چوو، یەكەمین تەگەرە کە ھاتە سەر
 ڕێی، پەیدا کردنی دانەوێڵە بوو، یان بەرەو بوومیکی کشتوکالی پوخت بوو،
 ئیتر لێرەو کێشەى بە پیت و فەر بوو خولیاى و پەنای بردە بەر
 جادووکاریى و قوربانى پیشکەشى زەوى کرد تا قایلى بکات و پیشکەشى
 ئەستێرەو ھەسارەکانى کرد بۆ ڕاکێشانی بەزەى و سۆزیان، چونکە وای
 دانابوون کە ئەوانە بوونەوهرى گیانین و مەلەندى برووسکە و باران،
 سەرچاوەى باو و ڕووناکین، ھەر ھەسارەیک بوو خوايەکی تايبەتى
 و بەمجۆرە (ھەسارەپەرستى) سەرى ھەلدا، ھەر ھەسارەیک خوايەکی
 پسپۆر و تايبەتمەندى دیاردەیک بوو، ئەمەیان خوای باران بوو، ئەوەیان
 خوای پیت و فەر بوو... ھتد.

سەرچاوەى ترس و لەرزى مرقفى سەرەتایى ھەر ئاژەل و نەھامەتیە
 سروشتییەکان نەبوو، بەلکو ئەوەش بوو کە ھەمیشە لە تەکید بوو،
 خەونەکانیشى بوو بە تايبەتى ئەو خەونانەى بە مردوو و کانیەو دەیبینی
 لە مەشیانەو ریزگرتن و پیروزی (مردوو پەرستى) سەرى ھەلدا لە
 میسرو رۆما و مەکسیک و پیرو دا پادشا وەك خوا دەپەرسترا ھەتا لە
 دواى مردنیش.

٢- ئایین لە خداوەیە ئە ڕێی سرووشەو (وەحیەو) (لێکدانەوێ ئایینی):

ئایینی (حەنیفیە) ئەو ئایینە یەکتاپەرستى بوو کە ئیبراھیم خەلیل (خودا
 لێى رازى بێت) بانگەوازی بۆکرد و بەسەرچاوەى ئایینە ئاسمانیەکان
 دادەنرێت دواى ئەویش (ئایینی یەھودى و مەسیحى و ئیسلام) دین،
 سەرەتا مرقف رێنمایى و ئامۆژگارى لە ئایینی یەکتاپەرستى وەرگرت،
 قورئانى پیروژ ئاماژە بۆ ئایینە سەرەتاییەکان دەکات وەك پەرستنى
 ھەسارەو پەیکەرەکان و بە خوازانینی پاشایان و پەرستنى گیانەکان و
 سروشت، ھەروەھا باسى ھاوبەشى پەیداکردن بۆ خودا (واتە فرە خودایى)،
 و باسى ریزەى سیفەتى جەستەیی و مەعنەوى خوداوەندەکان دەکات، وە
 قورئانى پیروژ باسى باوەرى حەزرەتى ئیبراھیم و پەرەوگەرانی دەکات

که پاک و راست و لیبردهیه، به لام به لاری براوه (واته شیویندراوه)، ناوه روکی ئه وهش ئه وهیه که ئایینی ئاسمانی دان به هیچ ئایینکا نانیت ته نیا یه کبوونی راسته قینه نه بیت و ئایین به سروشی (وهی) خواهانه ده نیردریت، بنه ماو توکمه کانی ئایینی راسته قینه بریتیه له برپواهینان و سه لماندنی بوونی تاکه خواوه ندیک که گه ردوون و مروقی هیناوه ته ئاراوه، ئنجا رینمایی و ژیری وهوشی به مروق به خشیوه تا به هیانه وه خودا بدوزیته وه که چون گه ردوونی ریکخستوه و بیر له بوونه وهره کانی خوداوه ند بکاته وه، ههروه ها له مروق خوی، ئنجا برپواهینان به زیندوو بوونه وهی دواي مهرگ و پوژی دواي و لیپرسینه وهی کرداره کانی خه لکی و ئه وسا چاکه کاران بو به ههشت و به دکاره کانیش بو دوزهخ (وهک له ئایینی ئیسلام و مه سیحی و یه هودی دا هاتوه).

سپیه م: بیرکردنه وهی زانستیانه

پیویسته شتی ده باره ی ئه و په ره سه ندنانه ی به سه ر واتای زانستدا هاتوه بزاین، ههروه ها چون واتای زانست به ره به ره به تیپه ربوونی سه ده کان هاتوته کایه وه و پیکهاتوه، و چون به رنامه کان و شیوازی کارکردنی زانست پیکهات، هه تا گه یشتوته ئه و په ری ورده کاری و وریایی له به کارهینانی هوش (عهقل) ی مروقایه تیدا، له میانه ی ئه م خالانه ی خواره وه:

۱- زانست له کوندا:

شوپشی دوزینه وهی شوینه واره کان له سه رده می نوی دا ئه و هه له یه ی ره تکرده وه که ده لی یونانییه کان پیش گه لان که وتوون له هینانه گوپی زانستدا، ئه م راستیه شارستانی میزوپوتامیا و میسری کون دهیسه لمینن سه بارهت به داهینان و دوزینه وه کانی تاییهت به ئامیره کان و که ره سه ته به کارهاتوه کان له بواری راووشکار یان چیشت لینان یان کشتوکال یان خانووبه ره یان تهون و چین و رستن و شتی دی له م بابه تانه... ته نیا چاوخشاندنیک به و شتانه دا که مروق له سه دان هه زار سالی له مه و بهر له م بوارانه دا به دهستی هیناون به لگه و نیشانه ی

قەرزبارىيەكى مەزنى مۇقايەتتە بەرامبەر مۇقى يەكەم و سەرەتايى،
 كە ئەو ھەموو شتەى داھىتاۋە تەنەت تۈنۈيۈتەى جۇگە لىبىدات و شار
 دابمەزىنەت و زەۋى ئاۋەدان بىكەتەۋە و كانزاكارى بىكات و ئامرازى
 كانزايى و تەختەيى و كەرەسەى جەنگى دروست بىكات و پىۋىستەكانى
 پۇشىن و خۇپاراستن لە نەھامەتتەكانى ئاۋە ھەۋا و سىرۈشت مۇگەر
 بىكات ھەر خۇشى خاۋەنى دۈزىنەۋەكانى ھىزە سىرۈشتەكانە ۋەك ئاگر
 و با و ئاۋ... ھەرۋەھا ئەو داھىتەنەى بە گەشەسەندىك دادەنرەت لە
 بوارى پىگەياندىنى بىرى مۇقدا بە جۇرىك لە قۇناغەكانى دواتردا بۇ
 سەرھەلدىنى زانست بە واتا راستەقىنەكەى.

ئەو زانبارىيە كەلەكەبوۋانە وردەۋردە ۋايان لە مۇق كىرد كە
 بتۈنەت سەرەتا بەرايەكانى بىر كىردنەۋەى زانستىانە بىنەتە ئاراۋە ئىتر
 لە كۈرتە باسكى ئاۋەھادا دەرەتەى لەمە زىاتىر نىيە درىژە بەم تىبىنەنە
 بدەين سەبارەت بەزانست لە شارستانىيە مېژۋىيەكان(نوسراۋەكان).
 شارستانىيە مېژۋىيەكان(نوسراۋەكان) ئەو شارستانىيە مەزنانە بوون
 كە ھەزاران سال لەمەۋبەر لە كەنارى پۈۋبارە گەۋرەكاندا ھاتنە ئاراۋە،
 نىل و مېژۋىيەتەميا و ھىندستان و چىن ئەمانە بە پىي سەردەمەكەيان
 گەشەيان سەندۈۋە و پىشتىان بە زانست بەستىۋە ھەرۋەك چۈن پىشتىان
 بە ھۇش ۋدانايى مۇق بەستىۋە.

۲- زانستى يۇنانى:

ئەو بىرۈكەيە باۋى نەما كە دەلى: ھەرچى زانست و فەلسەفەى
 مۇقايەتەى ھەيە يۇنانىيە و لە يۇنان سەرى ھەلداۋە و گەلانى مېژۋىيەتەميا
 ۋ دۇلى نىل ھىچيان نەبوۋە جگە لە ئەفسانە ۋ دۈكەۋەتن، چۈنكە ئەو
 شۈنەۋار و بەلگە زانستىانەى كەلەم دۈۋ شارستانىيەتە ۋ شارستانىيەتى
 دىكەى خۇرھەلاتدا دۈزراۋنەتەۋە، ئەو بىرۈ بۇچۈنانە پۈچەل دەكەتەۋە
 ۋ دەيسەلمىنى ئەۋەى يۇنان لە مەيدانەكانى زانستدا پىشكەشيان كىردۈۋە
 درىژەپىدەرى شارستانىيەتەكانى پىش خۈيەتەى، ۋەكەلەكەبوۋنى ئەو
 زانستانەۋە ھاتۈنەتەدى كەبەر لە ھەبوون. سەبارەت بەم راستىە

بیرۆکه‌ی بالا دهستی یۆنانی له زانستدا هیچ ره‌گیکی نه‌بووه و له تروسکاییه‌ک ده‌چی له تاریکییه‌کدا بدره‌وشیته‌وه، ئینجا ئه‌وانه‌ی ئهم تیروانینه هه‌له‌یه بلاوده‌که‌نه‌وه، ده‌بیته‌ باش بزانه‌ که ئه‌و زانست و فه‌لسه‌فه‌یه‌ی له ئاسیای بچووک و باشووری ئیتالیا‌دا سه‌ری هه‌لدا ئه‌وا له‌میسریه‌کان و گه‌لانی میزۆپۆتامیا و فینیقیه‌کان و هرگیراوه، زانیان و فه‌یله‌سوفه‌کانی یۆنان وه‌ک تالیس و ئه‌فلاتون و هیرودوت گه‌واهین و دان به‌وه‌دا ده‌نین که زانسته‌کانی بیرکاری و گه‌ردوونناسی و شتی دی له نیو خۆره‌ه‌لاتییه‌کاندا له پیش ئه‌ماندا هه‌بووه ئه‌مان: له میله‌ته‌کانی خۆره‌ه‌لاته‌وه فی‌ری بوون و وه‌ریان گرتووه.

له‌مه‌ش گرنگتر ئه‌وه‌یه، که می‌ژووناسه‌کانی زانست، وه‌ک (سارتون) و چه‌ندانی دیکه به‌شیکیان له زانستی میسریه کۆنه‌کان و گه‌لانی میزۆپۆتامیا، زۆر، یان که‌م وه‌رگرتووه، و زۆر به‌ دوورودریژی سه‌باره‌ت به‌ پیشکه‌وتنی هونه‌ری ئاوه‌دانکردنه‌وه دواون و دانیان به‌وه‌دا ناوه که دروستکردنی ئه‌هرامه‌کان و به‌نداوه‌کان و توپه‌کانی ئاوداشتن، به‌بی زانستی پووبه‌ر و ئه‌ندازه و ئاوداشتن و بیناسازی و به‌رد و کانه‌زا، نه‌هاتونه‌ته‌دی، هه‌روه‌ها پیشکه‌وتنی زانستی کیمیا و ده‌رمانگرتنه‌وه بۆ مۆمیا و هونه‌ر، و پیرای پیشکه‌وتن له گه‌ردوونناسیدا به‌ جو‌ری که هه‌ندی له می‌ژوونووسه‌کانی بیرکاری ده‌لین: بابلیه‌کان به‌ به‌ره‌ته‌کانی جه‌بر و ئه‌ندازه و دۆزینه‌وه‌ی ری‌ی نزیک بۆ ره‌گی دووجا زانیویه‌ چۆن هاوکی‌شه‌ی پله‌ی دوو شیکار ده‌که‌ن، هه‌روه‌ها میسریه‌کان حسابی قه‌واره‌ی هه‌ره‌می ناته‌واوی چوار بنکه‌ییه‌کان زانیوه، ده‌ستووری حسابکردنی پووبه‌ری سی‌گۆشه و لاکی‌شه و بازه‌نیان به‌کاره‌یناوه. گه‌لای به‌ره‌دی و تاته قورینه‌کان ده‌ری ده‌خه‌ن چۆن و تا چ راده‌یه‌ک له نو‌شداری نه‌شته‌رگه‌ری (کرداری و بیردۆزی) پیشکه‌وتوو بوون... ده‌ستوور و یاساکان له میزۆپۆتامیا‌دا دۆزراونه‌ته‌وه، وه‌ک میله‌که‌ی هامورابی، که پیشانی ده‌دات چۆن ولاتی بابل له یاسا و ده‌ستوری کۆمه‌لایه‌تیدا پیشکه‌وتوو بووه، ده‌بیته‌ شارستانی یۆنانی چی خستییته‌ سه‌ر زانستی مرو‌قایه‌تی؟

۱- زانستی یونانی کۆن

ئاشکرایه که یونانییهکان لایه‌نی بیردۆزییانه‌ی زانستیان گه‌لیک به‌ره‌و پێشه‌وه برد، به‌لام له‌رووی ده‌سکه‌وتی کردارییه‌وه، وه‌ک: ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی شار و، به‌ربه‌ستی ئاوو، ئاودی‌ری و هاتوچۆو کشتوکال و کانزاسازی و... هتد... شتیکی ئه‌وتۆیان له‌وانه‌ زیتر نه‌بوو که له‌ شارستانییه‌ خۆره‌ه‌لاتییه‌کانی به‌ر له‌ خۆیان به‌جی مابوون. ئه‌مه‌یش گه‌واهیدانی میژوونووسی زانستی گه‌وره‌ (برنال)ه‌.

به‌لام له‌لایه‌نی زانستی بیردۆزیه‌وه، به‌شداریه‌کی مه‌زنیان هه‌یه‌ و خۆی له‌م خالانه‌ ده‌بینیته‌وه‌:

۱- دۆزینه‌وه‌ی گرن‌گترین تایبه‌تمه‌ندی زانست که (سه‌راپاگیری و گشتیتییه‌)، وه‌ک ئه‌رستۆ ده‌لیت: ئه‌وه‌ی گشتیتی تیدا نه‌بی‌ت زانست نییه‌، به‌ واتای دۆزینه‌وه‌ی (یاسای زانستی) یان له‌ شته‌ تاک و بچووک و به‌شبه‌شه‌کانه‌وه‌ بۆ بریاردانی سه‌راپاگیری، ئه‌مه‌ بنچینه‌ی پێشکه‌وتنی زانست و فه‌لسه‌فه‌یه‌ لای یونانییه‌کان، که واتای (په‌یتی) ده‌گه‌یه‌نیت.

۲- ئەم ئارەزوویان بۇ زانینی گشتیتی و یاسا پەتییهکانی شتەکان مۆرکی بیردۆزیانەى بە زانستەکهیان بەخشی، ئەمەیش ئەو تایبەتمەندیە گەورەیه که میژوونووسانی بیرى خۆرئاوایی بە سنووری جیاکەرەوہى نیوان بیرى یۆنانى و گشت بیرکردنەوہیەکی بەر لەوانى دادەنن.

بەلام لەگەل گشت ئەم لایەنە چاکانەدا کهچی لایەنى خەوش وکەموکورتى کهوتە نیو زانست و فەلسەفەى یۆنانییەوہ... ئەمانە گرنگترینیان:

أ- زیدەرۆیى کردن لە (سەراپاگیریتی) تا دەگاتە راددەى بریاردانى بەپەلە بەسەر شتەکان و پشتگوێخستنى تیروانىنى تاکەکەسى بۇ دیاردەکان.
ب- لە ئەنجامى ئەمەشدا سنوورى جیاکەرەوہى نیوان زانست و فەلسەفەیان لایەنە مابوو، بەلکو تەنیا یەک جۆر زانیاریان لە لایەنەبوو، کەبوو مایەى درەنگ دەرکەوتنى زانست، تا لەسەر دەمى نویدا زانستەکان سەربەخۆ بوون و بەرەوپێشەوہ چوون.

ج- بەچاوى سووک روانینە زانستە کردارییەکان (العلوم التطبيقية) یاخود ئەوانەى سوودى کرداریى دەبەخشن، لەم بوارەدا پێشکەوتنیکی ئەتویان بە دەست نەهینا کە شایانى باسکردن بێت، ئەو زانستە کردارییانەى گۆرانکاری لە ژياندا دەکەن هەر لە بەنداو و کشتوکال تا کەنازاکاریى و... هتد چونکە باوەریان وابوو کارو پیشەکان تەنیا بەشى کۆیلەکان بوون شایستەى پیاوہ ئازاد و خاوەن کۆیلەکان نەبوون، سەرەرای ئەوہش زۆربەى فەیلەسوفەکان بە سووکى دەیان روانییه زانیارییه هەستییهکان.

۲- زانست لە سەدەکانى ناوەراستى خۆرئاوا (نەوروپا):

زانست لەهیچ بواریکدا پێشکەوتنیکی ئەوتوى بە دەست نەهینا شایانى باس بێت، هیچ گۆرانکارییهکی نوێ لە چەمکی زانستدا نەهاتە ئاراوہ هەرۆک ئەرستۆ ئاماژەى پێداوہ وکلیسەش پالپشتى کردوہ،

هه موو دەرچوون و لادانیک لییان دەرچوون و لادان بوو له پیرۆزیی
ئایینی (مه سیحی)، ئەمه یان له رووی بهرنامه و ئاسۆکانی زانسته وه.
سهره رای ئەمهش شیوازی بیرکردنه وه، ئەو گفتوگۆیه نه زۆکانه بوو
که له (کتیب) هکانه وه وەرگیرابوون، نهک راسته وخۆ له سروشتناسیییه وه.

۳- زانست له سهردهمی ئیسلامدا:

تایبهتمهندی سههره کی لیردها پیشکەوتتی زانستهکان بوو، زانستی
ئیسلامی لاسایی که ره وهی یۆنان نه بووه، به لکو رهخه گرتن بووه له
هه لهکانیان، بۆیه ناوی زانایانی یۆنانی دووباره بۆته وهو باسیان لیوه
کراوه، چونکه زانستی ئیسلامی له ریگهیه کی دیکه وه دهروات که بریتییه
له:-

أ. گرنگیدان به زانستی ئەزموونی، و به کارهینانی توێژینه وهی زانستی،
و روونکردنه وهی بنه مای بهرنامه ی ئەزموونگه ری له سههر دهستی
زانایانی موسلمان، که له وانه وه ئەوروپای نوێ زۆر شتی وەرگرت،
ئهم مه رجه تیبینی کردنی وردی دیاردهکان و دانانی گریمانیه
شیکاری و ئەنجامدانی تاقیکردنه وه بۆ دلنیا بوون له خووه دهگرت.
ب. به کارهینانی زانست له پیناو دۆزینه وهی نهینیهکانی سروشت و
زالبوون به سههر جیهانی سروشت، له راستیدا به رهه می جیبه جیکردنی
زانست بوون، زانا موسلمان هکان لیها توو بوون له به کارهینانی ژماره
و دانانی بنه ماکانی زانستی ژمیریاری که دهتوانی له ژيانی رۆژانه
به کار بهینری. ههروه ها بیرکاری (جهبر) و ئەندازه ی شیکاری و
سیگۆشه زانیان داهینا، ئەمانهش هه موو ریگه خو شکه ری سهرده میکی
نوێ بوو له به کارهینانی بیرکاری بۆ گوزارشتکردن له یاساکانی
جیهانی سروشتی، جیبه جیکردنی بنه ماکانی له پیناو چاره سههرکردنی
کیشهکانی رووبه ری زهوی و حیسابی کاتهکان دروستکردنی ئامیری
ئه لکترونی، ههروه ها دۆزینه وهی فه له کی (گهردوونی) رینیشاندهری
دهریاوان و جوگرافی ناسان بوو. به لام توێژینه وه ده رمانسازی و

پزیشکیه کان خاوهنی بهلگهی جی بهجیکردنی ئاشکرا و روون بوون، یهکیک له گرنگترین ئەو ھۆکارانه سەرباری فراوانبوونی جیهانی ئیسلام و ھاتنه ناوهوهی شارەزایی و ئەزموونی میللهتانی دیکه، ھۆکاریکی دیکهی سەرەکی بریتیه له تیروانینی ئیسلام لهوهی که دونیاو ئاخیرەت، زانست و ئایین بهیهکتر دەبەستیتەوه، وجەخت لەسەر دروشمی (کار بۆ دنیا بکه و بزانه تاهەتایە دەژی، کار بۆ دواوژت بکه که بهیانی دەمریت).

٤- زانست له سەردەمی نویدا:

لهوبەندەي تایبەت بەمیژووی فەلسەفە ئەو ھۆکارانه دەخەینە بەرچاو که بوونە مایەي گۆرانی بیرکردنەوه سەبارەت بەزانست و فەلسەفە... ھەروەھا لهو بەندەي تایبەت بە بەرنامە، ھیلەکانی بەرنامەي زانستی نوێ ئاگادار دەبین، و له بەندەکانی دیکەدا بەکورتی له میژووی فەلسەفە دەکۆلینەوه و له فەیلەسوفانی سەردەمی نوێ دەدوین که تایبەتمەندیاتیەکانی تیروانینی زانستی نوێیان دروستکردووه چ بە رێبازی ئەزموونکاری بیّت، یان بیرکاری و ئەنجام بەدەستەوێدان و ژیریتی بیّت. ئەوهی که ئیستاکە پێویستە لەسەرمان لیی بدوین: تایبەتمەندیاتی سەرەکیەکانی تیروانین و بەرنامەي زانستیانهو سروشتی زانستی ئەمڕۆیە، کەئەمانەن:

یهکەم – ناتوانین ئەو پیشکەوتنە زانستیەي که لەئەوروپادا ڕوویدا، له دەستکەوتە زانستیەکانی زانا موسلمانەکان جیاکەینەوه و لێکیان داگیرین.

دووەم – جیابوونەوهی زانستەکان بەرەبەرە له فەلسەفە، به تەنیا لەسەردەستی زاناکان نەهاتۆتەدی (پیک نەهینراوه)، بەلکو فەیلەسوفەکانیش ڕۆلێکی گرنگیان ھەبووه .

سییەم – پشتبەستن بەتییینیکردنی دیاردەکان و تاقیکردنەوێان بەکردار، لەبری ئەوهی تەنیا به (ئاخواتن – لیدوان) بیّت، واتا تیگەیشتنی

سروش و چاره‌سەری کێشه‌کانی ژیان و لیکدانه‌وه‌ی دیارده سروشتیه‌کان ته‌نها له‌وه‌دا نه‌مان له‌ری پامانی بیردۆزیه‌وه، یان به‌هۆی نیشانه‌و هیما بیژییه‌وه بن، به‌لکو زاناکان شته‌کان ده‌دۆزنه‌وه و فه‌یله‌سوفه‌کانیش ئه‌نجامه‌کان کو ده‌که‌نه‌وه و فه‌لسه‌فه‌که‌ی لی پیک ده‌هین.

چواره‌م - زانست و یاسای زانست، به‌روبوومی ئه‌زموون و تاقیکردنه‌وه‌نه‌کان بوون. ئه‌رکی زاناکان توێژینه‌وه‌ی دیارده ده‌ست نیشانکراوه‌کانه و، له‌پراستییه‌کی بچووک‌ه‌وه، چون بۆ یه‌کیکی دی، ورده‌ورده له‌سه‌ر ده‌ستی ژماره‌یه‌کی زۆری زانایانی بواره جیا‌جیا‌کاندا ته‌لاری زانیاری به‌رزبووه، و تیروانینیکی پراستییه‌یه‌که‌ی تر بۆ جیهان و شته‌کان سه‌ری هه‌ل دا. پینجه‌م - هه‌موو زانستیک بۆ کاپیکردن و پاپه‌راندن ده‌شیت. جا ئیتر ئه‌و زانسته په‌یوه‌ندی به‌ بابته‌کانی زه‌وییه‌وه بیت یان ئاسمان، یاخود پیوستیه ساده‌کانی ژیان بیت وه‌ک خوراک و پراستی، ئه‌مه‌ش ئه‌وه ده‌گه‌یه‌نیت که: زانست و بیر ته‌نیا بۆ (لیکدانه‌وه) ی جیهان و شته‌کان نین، به‌لکو بۆ گۆرینیشیان.

شه‌شه‌م - هه‌ولدان بۆ به‌کاره‌ینانی بیرکاری و پیوه‌ره چه‌ندیتییه‌کان له زانستدا، واتا دارشتنی یاسا زانستییه‌کان له‌ بۆته‌یه‌کی بیرکاریانه‌دا، واتا له‌شیوه‌ی ریژه ژمیره‌یه‌کاندا، بۆ نمونه: با نه‌لین ئه‌و گه‌رمه، به‌لکو بلین گه‌رماییه‌که‌ی (۳۵) په‌لی سه‌دییه، له‌گه‌ل دانانی ریژه‌ی ژماره‌یی بۆ په‌لی شیانکاری (ئیه‌تمال) و پراستییه‌یی و پیا‌ده‌کرنی یاساکان به‌سه‌ر بارودۆخه توێژینه‌وه‌یه‌کان.

تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی بیرکردنه‌وه‌ی زانستیانه:

گه‌رچی توێژه‌ران له‌ پاش و پینخشتنی ئه‌م تایبه‌تمه‌ندیانه‌دا جیاوازن، به‌لام له‌وه ده‌چیت تیکرا له‌سه‌ر ئه‌م خالانه کوک بن که ئه‌مانه‌ن:

۱- کەلەكە بوونیتی:

زانست زانیاری کەلەكەكراوه، زانیارییه زانستییهكان له بالەخانه دەچن كه نهۆم لهسەر نهۆم بنیاد نرابیت، تهنیا یهك جیاوازی ههیه، ئه‌ویش ئه‌وهیه كه‌دانیشتوانی ئه‌م بالەخانه زانستییه به‌ردهوام به‌رهه نهۆمه نوێیه‌كانی سه‌ره‌وه ده‌گۆیژینه‌وه، ئه‌وهی له‌ژیریاندا یه‌جی دیلن، له‌مه‌دا به‌پێچه‌وانه‌ی فەلسەفەیه، چونكه فەلسەفە ی نوێ، ئه‌وهی پێش خۆی ناسپێته‌وه و نی ناكات، له‌گه‌ڵ هاتنی هه‌ر فەلسەفەیه‌کی نویدا، فەلسەفە كونه‌كه نابیته (میژوو) یه‌کی پروت، وه‌ك له‌ زانستدا پرووده‌دات و بیردۆزه كونه‌كه ده‌بیته پرووداویکی (میژوویی) پروت، ئه‌م تابه‌تمه‌ندیی کەلەكە بوونیتی، خالێکی سه‌ره‌کی راسته‌قینه‌ی زانست ده‌رده‌خات كه (پێژه‌یه) به‌ واتای زانست گه‌شه ده‌سپێت، ئه‌وهی به‌ راستییه‌کی زانستیانه دانراوه پاش ماوه‌یه‌ك گۆرانکاری تیدا كراوه، یان به‌ جاریك لابراوه و شتیکی دی جی گرتۆته‌وه، بۆ نمونه بیردۆزی (به‌تلیمۆس) یان فیزیکی نیوتن، له‌سه‌رده‌می خۆیاندا په‌های ته‌واو بوون، كه‌چی تیروانیی نوێی گه‌ردوون به‌ بیردۆزی كۆپه‌رنیکۆس و هه‌روه‌ها فیزیای ئاینشتاین جی ئه‌وانیان گرته‌وه، ئه‌مه واتای (پێژه‌یه) له‌هه‌مان كاتدا ریزه‌یه‌یه‌کی یه‌قینه، چونكه راستییه‌کی بابه‌تیانه‌ی بی لایه‌نه، پابه‌ندی هه‌ست و سۆزمان نییه، وه‌ك چێژی هونه‌ری تابلۆیه‌ك نییه، له‌وه‌دا یه‌قینه كه‌له‌سه‌رده‌می خۆیدا راست بووه.

گه‌شه‌کردنی کەلەكە بوونیتی به‌دوو ئاراسته‌دا ده‌روات: ئاراسته‌ی ستوونی و ئاراسته‌ی ئاسۆیی - له‌ ستوونیدا زانست به‌ دوا‌ی هه‌مان دیارده ده‌گه‌ریت كه‌ پێشتر لیکۆلینه‌وه‌ی له‌باره‌وه كرده، به‌لام به‌ تیروانیکی نوێتر، بۆنمه‌نه بابه‌تی سروشتی ته‌ن و ماده‌كان بابه‌تیکی كۆن و نوێیه، چونكه به‌ردهوام په‌رده‌سپێتی و قوه‌لده‌بیته‌وه. به‌لام ئاسۆیی بریتییه له‌ ئاراسته‌ی زانست بۆ فراوانبوون و درێژبوونه‌وه‌ی بۆ بوارو پسپۆری نوێتر، تا ئه‌و پادده‌یه‌ی كه‌ زانسته‌كان له‌ سروشتی نازیندووش ده‌كۆلنه‌وه، تاگه‌یشتنه‌ لیکۆلینه‌وه‌ی مرو‌ف به‌شیوه‌یه‌کی به‌رنامه‌ییانه‌ی

زانستی، وهک له بواری کۆمه‌لناسی و ده‌روونناسی به‌دی ده‌کریت.

۲- ریکخستن:

زانست ریکخه‌ری ریبازی بیرکردنه‌وه‌مانه‌و ریکخه‌ری شیوازی ژیبیریمانه، ئه‌مه واتای زالبوونه به‌سه‌ر خوو ره‌فتاری جوراوجورمان و، ملکه‌چکردنی بیرکردنه‌وه‌مان بو ویسته هۆشمه‌ندییه‌کانمان.

۳- سه‌راپاگیریتی و بابه‌تیانه:

زانایاری زانستیانه سه‌راپاگیریه (گشتگیره)، واتا: گشت نمونه‌کانی دیارده‌که ده‌گریته‌وه، هیچ په‌یوه‌ندی به‌سه‌ر دیارده تاکه‌کانه‌وه نییه، کاتیک زانست له‌مه‌ر که‌وتنه خواره‌وه‌ی ته‌نه‌کان ده‌دویت، ئه‌و ئاخاوتنه‌ی یان ئه‌و دۆزینه‌وه‌یه‌ی، پیوه‌ندی به‌ باسکردنی که‌وتنه خواره‌وه‌ی تاکه ته‌نیک نییه له‌و ته‌نانه‌ی هاوشیوه‌ی خۆی ئه‌مه له‌لایه‌ک، له‌لایه‌کی دیکه‌وه راستی زانستیانه له‌وه‌دا سه‌راپاگیریه که هه‌ر ژیبیرییه‌ک شاره‌زای بوو، به‌ په‌سه‌ندی داده‌نیت و بروای پیده‌کات، به‌بی گویدانه‌هه‌ز و ئاره‌زووی توێژه‌ره‌که.

۴- ورده‌کاری و بیرکردنه‌وه‌ی وه‌سفیی (چه‌ندییتی):

زمانی زانست له‌ زمانی ئاسایی ناچیت، له‌زمانی زانستدا ورده‌کاری هه‌یه، له‌ زمانی ئاساییدا ده‌بیستین ده‌لین: دلم وام پیده‌لیت، یان وای بو ده‌چم... ئه‌مانه‌ وته‌ی ته‌واون و مه‌به‌ست ده‌رده‌برن، به‌لام زانست به‌م زمان و ئاخاوتنه‌ رازی نابیت، به‌لکوده‌یه‌ویت زمانی بیرکاری به‌کاربینیت، به‌تایبه‌تی له‌م سه‌رده‌مه‌دا.

چواره‌م: بیرکردنه‌وه‌ی فه‌لسه‌فیانه:

له‌مه‌وبه‌ر، سه‌باره‌ت به‌ فه‌لسه‌فه و ئاسته‌کانی و سه‌رچاوه‌کانی پیناسه‌کانی و بابه‌ته سه‌ره‌کیه‌کانی و پرسیاره‌ گرنگه‌کانی و جیاوازییه‌کانی

نیوان فەلسەفە و نیوان بیرکردنەوێ ئەفسانەییانە و ئایینیانە و زانستییانە
دواین لەبەر ئەمە ئیمە لێردا زۆر لەسەری نارۆین و، بە شیوەیەکی
تایبەتی خەریکی کۆکردنەوێ تایبەتمەندەییە سەرەکییەکانی ئەم جوړە
بیرکردنەوێ دەبین.

تایبەتمەندییەکانی بیرکردنەوێ فەلسەفیانە:

۱- فەلسەفە واتە بیرکردنەوێ:

فەلسەفە بیرکردنەوێ لە گەردوون، لە مەرۆف، لە زانیاری و پێگاکانی
زانیاری، پروتەر بلێن: ئیمە کاتیگ لەمەر ئەفسانە و ئایین و زانستی
سروشتی دەدواین هەلۆیستی جادووگەر و پیاوی ئایینی و زانیانمان
نەگرتەبەر، بەلکو فەلسەفەکاریمان دەکرد، یان شیکردنەوێکانمان لە ریی
بیرکردنەوێ فەلسەفیانە دەخستە بەرچاو، تەنانت کاتیگ خەریکی
شیکردنەوێ پێناسە شیاوەکانی فەلسەفە بووین نەخشەیی تایبەتمەندییە
سەرەکییەکانی سەرچاو و ئامانجەکانیمان دەکێشا ئەو کاتەش هەر
فەلسەفەکاریمان دەکرد.

۲- فەلسەفە پرسیارکردنە:

واتای پرسیاری گەورەتر، ئەو نیه پرسیاریکی گەورە پێشکەش
دەکات، بەلکو واتای پرسیاریکی هەمیشەییە، تەنانت و توویانە: پرسیارەکان
لە فەلسەفەدا لە وەلامدانەوێکان گرنگتر، چونکە فەلسەفە وەلامی
یەکارەکی و کۆتایی پێهینەر ناداتەو، چونکە وەلامی کۆتایی، کۆتایی
هاتنی فەلسەفە خۆیەتی، تەنانت کۆتایی هاتنی هەموو بیرکردنەوێکە،
فەلسەفە هەمیشە شتەکان لە شیوەی پرسیاردا دادەپێژیت، گشت
وەلامیکیش، هەر فەیلەسوفیک لەمەر هەر کێشەیک بیداتەو، نرخ و
بەهاکەیی لەوهدایە کە دەشیت فەیلەسوفیکیی دی لە نیوان گفتوگۆ
هەلسەنگاندنی خەوشەکانیدا، بتوانیت پرسیارەکە بە شیوەیەکی گونجاوتر

دابريژيتهوه. له بهرئوهه فلسفه برېواى به وه ههيه كه هوشمندان مافى
دهربرينى رايان ههبيت.

گړنگترين تايبه تمه ندى فلسفه فكارى و پرسىارى فلسفه فيانه
ئوهيه له سنوورى بينين، يان ئه زموون، كه زانايه ك پيى
هه لده ستيت ناوه ستيت و، شته كان، وهك پارچه ي پهرش و بلاو
نابينيت، وهك دهنكه پهرش بووه كانى ته زبيحكي پته پچراو بويان
ناروانيت، به لكو ههول ددهات ئه م پارچه و به شانه و، ئه م ديارده
به دوويه كدا هاتوانه گشتيان پيكه وه ببه ستيته وه، تا ده گاته ئه و
چه مكه سه راپاگيري يانه ي هه موو به ش و پارچه كان به خويانه وه
گرى ددهن و گشتيشيان پيكه وه ليكه ددهنه وه، ئا به م جوړه
فلسفه له مهر ديارده ماددييه كان ده گاته چه مكي (سروشت) و،
سه بارهت به بوونه وه ره ژيره كانيش ده گاته چه مكي (مروځايه تى)،
سه بارهت به ديارده كانى گه ردوونيش ده گاته چه مكه كانى پيكه وه
به ستنى هوكاريتى سيستم و ئامانج و گه شه سهندن.

ئهم ئهركه پيويستى به كاري زياتر ههيه له بواري زانست و زانبارى
وشاره زايى دا، ئه مه يان پسپوريتى فله سووفه كه له هه موو رووداوو
ديارده يه كدا، چ له بواري سروشتدا بيت، ياخود له بواري رهوشت
وبه هاكاندا بيت، ئه وپه رى بنه ماو رهگه ز و سه رچاوه كانى ده پشكنيت و
هه ليان ده سه نگينيت.

۲- فلسفه ره خنه و شيكردنه وهيه:

له تايبه تمه ندييه بنه ره تبييه كانى بيركردنه وهى فلسفه فيانه، ئه وهيه كه
بيركردنه وهى ره خنه ييانه ي ئه و زانبارى و بيروړاو بيردوړو بوچوونانه يه
كه باون، جا چ به راشكاوى و ئاشكرايى بيت، ياخود به ناواخنى و
نئاشكرا، له مه شدا مه به ستى ئه وهيه راستى و دروستيان، ياخود
ساخته يى و نادروستيان بخاته روو. ئه و بنچينه زانباري يانه ي كه ئه و
زانراوانه يان له سه ر بنيادنراون، نمونه ي ئاشكراى ئه مه له ميژوودا هه يه،

وهك (غەزالى) كە دەستى دايە رەخنەگرتنى بنەما زانىيارىيەكان، وهك ئەندامەكانى ھەستکردن و زانىيارىيە ھەست پىكراۋەكان، وېروا و بەلگە نەۋىستە ئايىنىيەكان و، ژىرى و زانىيارىيە ژىيرىيەكان . ھەروھە (دىكارت) ىش كاتىك بىرلارەى دا. گشت ئەو بىرورپايانەى برۋاى پىيان ھەبوو، لەخۆى دايان بماليت دواى گەرەن و پشكىن و ماندوبوون، ھەردووكيان گەرەنەو ھە بو زانىيارى بىگومانىتى (يەقىن). فەلسەفە ھەر بە رەخنەلىگرتنى باوەر و زانىيارى و بىردۆزەكانەو ھاۋەستىت، بەلكو ئەركىكى دى دەگرىتە ئەستۋى كە رەخنەو شىكردنەو ھاۋە ئامرازەكانى زانىيارى خۆيەتى، وهك ھەستەكان وژىرى ھەروھە سەبارەت بە (دەرفەتى سەرھەلدانى زانىيارى) و ئەو (پىگايانەى دەگەن بە زانىيارى) و (دىارىكردنى مەرجهكانى زانىيارى) و ... ھتد. دەدۆيت كە ھەموويان دەكەونە چوارچىۋەى ئەو ھەى پى دەگوتريت (بىردۆزى زانىيارى - ئەپىستمولۇژيا) . ھەروھە ئەركى رەخنەى شىكردنەو ھەى فەلسەفى، واتاى (تۆژىنەو ھەى بەرنامەكان) دەبەخشىت كە زانستە جوړاو جوړەكان بەكارىان دەھىن، وهك بىركارى و سروسشناسى، لە پىناۋى دۆزىنەو ھەى ئەو بنەمايانەى كەئەو بەرنامانەى لەسەر دادەمەزرى بە شىۋەيەكى سەربەخۆو يەكگرتوو.

۴- فەلسەفە، پىكەينان و دروستکردنى باۋەرەكانە و، رامانە:

ئەم تايبەتمەندىيە خاسىيەتى تايبەتى و بەردەوامى فەلسەفە بوو لە بونىەو تا ئىستا، كەبرىتە لە دروستکردنى رىياز و ھەلوئىستە بىرىيە سەراپاگىرىيەكان، لىرەدا بايەخى تايبەتى بەو دەرئەنجامە چاۋەرۋانكراۋە دەدرىت كە لە پىكەو ھەستى گشت ئەو زانىيارىانەو بەدەست دەھىنرىت كە مرقۇف كۆى كردۆنەتەو، ھەروھە لە ھەموو ئەزمونە گشتىيەكانى مرقۇفىشەو ھەك لە بايەخدان بە بەرنامەو كەرەسە بەكارھىترۋەكان. لەم چالاكى (پىكەينان و پىكەو ھەستى زانىيارىيەكان) دا فەيلەسوف بەدواى سەراپاگىرىترىن راۋ بوچوونى شىاۋدا دەگەرپىت لە مەرگەردوون و مرقۇف و سروسشتى واقىعەكەو واتاى ژيان و بنەماى ھۆش و پاىەى

مرۆف و چاره‌نووسی و ... هتدمه‌به‌ست لیڤه‌دا سه‌راپاگیریتییه، واتا گه‌یشتن به‌ تیروانیکی کۆی گشتگیری، لیڤه‌دا فه‌یله‌سوف له‌ بری پسپۆریتی زانا له‌و مه‌له‌به‌ند و ده‌زگایانه‌ ده‌چیت که‌ پیشوازی هه‌موو ئەنجامیکی زانسته‌ جو‌راو جو‌ره‌کان و شاره‌زاییه‌ به‌ کۆمه‌له‌کانی خه‌لک ده‌که‌ن، فه‌یله‌سوف وه‌کو (فرانسیس به‌یکۆن ده‌لیت، له‌ (هه‌نگ) ده‌چیت که‌ شیه‌ی گو‌لان ده‌مژیت، تا‌کو هه‌نگوینمان بۆ دروست بکات، یان له‌ (مایسترو) ی سه‌رکرده‌ی ئۆرکیسترا ده‌چیت.

پرسیاره‌کانی به‌شی دووهم

- ۱- تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی بیرکردنه‌وه‌ی ئەفسانه‌یی بژمیڤه‌ و به‌دریژی له‌ یه‌کیکیان بدوێ.
- ۲- لی‌کدانه‌وه‌ جو‌راو‌جو‌ره‌کانی سه‌ره‌له‌دان‌ی ئایین پوون بکه‌وه‌.
- ۳- تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی بیرکردنه‌وه‌ی ئایینیانه‌ چین؟
- ۴- سروشتی (زانست) له‌ جیهانی خو‌ره‌ه‌لاتی کوندا (پیش یۆنان) پوون بکه‌وه‌.
- ۵- لایه‌نه‌ له‌باشی و ناله‌باره‌کانی زانستی یۆنانی کۆن کامانه‌ن؟
- ۶- تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی زانست له‌ سه‌رده‌مه‌ نوییه‌کاندا کامانه‌ن؟
- ۷- تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی بیرکردنه‌وه‌ی زانستیانه‌ پوون بکه‌وه‌.
- ۸- تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی بیرکردنه‌وه‌ی فه‌لسه‌فیه‌یه‌ پوون بکه‌وه‌.

بەشى سۆيىم

بابەتە گىشتىيەكانى فەلسەفە

لە پېشدا وتمان لە كۆندا فەلسەفە ھەردوو مانای زانست و زانیاری دەگەياند، فەیلەسوف دانایە و ھەزى لە دانایی بوونە و بە ھەموو زانیاریەكانى سەردەمى خۆى ئاگاداربوو، بەلام گەشەسەندى زانستە جۆربەجۆرەكان و جیابوونەوھى پىسپۆریەتى لە زانستدا بوو بەھۆى سەربەخۆی ئەم زانستانە و سەرھەلدانى زانستى نوێ كە بەرەبەرە لە فەلسەفە دووركەوتنەوھە كە لە پېشدا بە دایكى زانستەكان دادەنرا.

فەلسەفە بە سى بابەتى سەرەكى و چەند لقیك مایەوھە جگە لەوھى پەيوەندىشى لەگەل زانستە سەربەخۆكانى دیکە لە جیى خۆى مایەوھە ئەم جۆرە پەيوەندىيە بە فەلسەفەى زانست ناوئرا.

بابەتە گىشتىيەكانى فەلسەفە بریتين لە: بوون(الوجود) یان ئەودىو سروشت (ھەروھەا فەلسەفەى سروشتیش دەگریتەوھە)، و بېردۆزى زانیاری و بابەتى بەھاكان كە رەوشتناسى و لۆژىك و جوانناسى دەگریتەوھە، دواى ئەوھە فەلسەفەى زانستەكانى دیکە دین كە گرنگترینیان (فەلسەفەى یاسا و فەلسەفەى ئایين و فەلسەفەى میژوو و فەلسەفەى رامیاری و ھەروون ناسى و كۆمەلناسى و تىكرایى میژووى فەلسەفەو پەروەردەناسى و زمانناسى)ن. لە خواروھە كورتەيەكى ئەو بابەتانەو ھەندى لق و پاشكۆيەكانى فەلسەفە دەخەينەروو:

یەكەم: بابەتى بوون(ئەنتولۆژيا)كە ئەودىوسروشت (میتافىزىك) و فەلسەفەى سروشت دەگریتەوھە:

لینكۆلینەوھى بوون (الوجود) مانای روانینە لە سروشتى بوون (الوجود)، زانستە سروشتیيەكان لە بوون دەكۆلەنەوھە وەك تەنىكى گۆراو. سروشتناسى لە تاييەتەكانى تەن دەكۆلێتەوھە بى تەماشاكردنى توخمەكانى. كەچى كىمیا لە پىكھاتەكانى دەكۆلێتەوھە بۆ توخمەكانى

دەیانباتەو. زانستە بیرکارییەکان لەبوون دەکۆڵنەو. لە پووی ئەو. هەندە یان برە - چ ژمارە بن (زانستی بیرکاری) یان شیوە بن (زانستی ئەندازیاری). زانستە دەروونییەکان لە دیاردە دەروونییەکان دەکۆڵنەو، زانستە کۆمەلایەتییەکان لە پیکهاتنی کۆمەلگە و دیاردە کۆمەلایەتییەکان دەکۆڵنەو. لە نیو ئەم زانستانەدا زانستیک نییە لە بوون بکۆڵیتەو، بوون چییە، واتا بوون بە گشتی و نەگرتە بەشیکی بوون. ئەم زانستە لای پێشینان پێی دەوترێ: ئەودییوسروشت (میتافیزیک). لیکۆلینەو (بوون) تۆژینەو (تایبەتی گشتییەکانی بوون دەگرتەو. بەدانیی بێردۆزیک دەربارەیی سروشتی جیهان و، ئاوا سەیر بکریت ئایا پرووداوە گەردوونییەکان و دیاردە سروشتییەکان لەسەر یاسایەکی چەسپاو دامەزراوە یان ریکەوت و ریکەوتن. ئایا ئەو پرووداوانە لە خۆیانەو سەرھەلەدەن یان بە ھۆکاری پێویست و بە پێی یاساکانی مادە و جۆلە بزووتنەو دەپوون؟ ئەم لیکۆلینەو (تایبەتیەکانی تەنی سروشتی و، بوونی سروشتی لە کۆندا تا کاتی نیوتن) (فەلسەفەیی سروشت) ی پێ و تراوە. (زانستی سروشت) یان فەلسەفەیی سروشت لای پێشینان بەبیرکاری و ئەودییو سروشت بەشیکی بوو لە فەلسەفەیی بێردۆزی، ئیستا کە لیکۆلینەو (تایبەتیەکانی سروشتییەکان سەربەخۆن بوون و، لیکۆلینەو گشتییەکان لەبارەیی بوون لەچارچیوەی ئەودییو سروشت (میتافیزیک) ماوەتەو.

(میتافیزیک) "ئەودییو سروشت"

لەقەکانی فەلسەفە، بایەخ بە لیکۆلینەو (تایبەت بە گەردوون بوونەو و مرووف دەدات، تا دەگاتە رادەیی تیگەشتن و شیکردنەو. یان. جائەگەر لۆژیک (منطق) بە ئامیری زانیاری راستیەکان دابنریت و بێردۆزی زانیاریش لە ریکەو ریبازی زانستی بکۆڵیتەو ئەوا میتافیزیک خۆی ئەو راستییانە دەخاتە بەرلیکۆلینەو، لەگەردوون و جیهان بەگشتی بە بونەو. و مرووفیشەو.

أ. مەبەستى مېتافىزىك: جىھان و گەردوونى دەورو بەرمان تەنانت مەرۇف و بونە وەرانىش، ئەم ھەموو شتانه ھەمەچەشنى و ھەمەجۆرى بى سنوور دەنوینن.

مرۇف کاتى کە دەروانىتە شتەکانى دەورو بەرى پووبەرووى ھەمەجۆرى و جىاوازی ئەوتوى نیوان بوونە وەرەکان دەبیتە وە کە بەسەختى دەتوانى پەيوەندى نیوان ئەوانە و لیكدانە وەرەکانى خوى بەیەكدیە وە ببەستیتە وە. ئەرك ومەبەستى مېتافىزىكىش كەمكردنە وە ساكاركردى ھەمەجۆرىيە و بەدیھینانى جۆرە یەكبوونیکە كە ھەموو بوونە وەرەکان لە ژمارەيەكى كەمى بیروباوەرو چەمك و بوچوونەکانى بیر و ھۆش كۆبكاتە وە.

ب. جىاوازی نیوان خويندنگە مېتافىزىكەكان: خويندنگەکانى مېتافىزىك جىاوازن لە بارەى:

۱- تېروانىنى ناوەرۆكى گەردوون يان راستییە بنچینەییەکانى گەردوون: یەكایەتى- ناوەرۆكى راستى یەك شتە، بیجگە لە ئەو، ئەوانى دیکە دیاردە و وەسفى ئەم ناوەرۆكەن.

جووتەكى- دەلیت دوو ناوەرۆك بۆ راستى ھەن، يان دوو راستى بنچینەیی ھەن ھیچیان بۆ ئەوى دیکە ناگەریتە وە.

ھەمەجۆرى- ئەمە وای دەبینى كە ھەمەجۆرى ناوەرۆكى شتەكان بە كۆى ناوەرۆكەكان پیکدین و بە بزربوونیان بزردەبن.

۲- تېروانىنى نەگۆر و گۆراو:

فەیلەسوفانى نەگۆر: ئەم مېتافىزىکیانە راستیان لانەگۆرە، و دەلین گۆران خەيال وبەھەلەداچوونە، يان دیاردەيەكى بى بايەخ و بى بەھایە.

فەیلەسوفانى گۆراو: ئەمەیان راستى یاخود ناخى گەردوونە، ئەو نەگۆرانەى كە لە دەورو بەرمان دەبینین، پەردەيەكى راستى ھەمیشەیی نییە.

۳- ھەلبژاردنى ناوەرۆكەى بنچینەیی گەردوون:

نموونهیی: تیروانینیکی میتافیزیکیایه، گیان و بیرو بهها نموونهیییهکان وهکو (چاکه) به بنچینهو ناوهروکی گهردوون دادهنیت، جگه لهمانهش ئهوانی دیکه دیاردهیهکی مامناوهندی هزر و گیان.

ماددهیی: ئهمهیان مادده، به بناغه و ناوهروکی گهردوون دادهنیت و دهلیت شت به گهراندنهوهیان بۆ مادده و یاساکیان شتی دهکرینهوه.

۱- تیروانینیکی بۆ پهیوهندی نیوان خودیتی و بابهنیهتی (الذاتیة و الموضوعیة):

پهیدابوونی زانیاری وهک لقیکی گرنگی فهلسهفه له کوتایی سهدهی (۱۷) و کوتایی سهدهی (۱۸) سهرنجی له تیروانین بۆ راستی و گهردوون و جیهان له بارهی بابهنیهتی یان ئهو شتانهی له دهرهوهی خودی ئیمهدا ههن بۆ خودناسین و درک پیکردنمان گوړی، تا وای لیهاات ههنی له فهیلهسوفهکان له سۆنگهی خودناسین و درک پیکردنمان بۆ بابهنیت و جیهان دهیانروانیه بابهنیت و جیهان. فهلسهفهیی واقعی ئهم تیروانینهی رهتکردهوه بهوهی که جیهان لهبوونی دا سهربهخویه و دووره له درک پیکردنی ئیمه پییهوه، وتمان لیکولینهوهی(بوون) لیکولینهوهی بوونه به شیوهیهکی رههایانه ئهمهش پاكانهیی پیویستی ئهم لیکولینهوهیه، چونکه ههر زانستیک لیکولینهوهی لایهنیکی یان بهشیکی بوونه (ههروهک نموونهمان به بیرکاری و کیمیا و.... هتد هینایهوه). لهبهر ئهمه دهبنیت زانستیک هبنیت له (بوون) بهتهواوهتی بکولیتتهوه، بهلام ئهوه فهیلهسوفهیی له بوون دهکولیتتهوه، دارستانیک وهک دارستان دهبنیت نهک وهک درهختی تهنیا. بیانویهکی دیکه بۆ ئهم لیکولینهوه ئهوهیه که ههر زانستیک پهسهند و سهرهتا بهکاردههبنیت بی دهرخستنی راستی یان بهلگه، بۆ نموونه زانستی ئهندازیاری به پهسهندی بهلگهنهویستهکی دهست پیدهکات وهک ئهوهی دهلی: دووهیلی تهریب ناگهنه یهک، زوړی دیکه له بهلگهنهویسته ناسراوهکانی (ئوکلیدس) که ههموویان پشت به گریمانی (شوین) دههستن، بی ئهوهی روونی بکهنهوه که شوین وراستییهکهی و جیهان لهزانسته سروشتیهکان چین ؟ وادادهنین (مادده) ههیه و یاسایان

بۇ دادەنن، ياساكانى (ھۆكارەكان) و (بى پىچەوانەيى) بە گريمان
 وەر دەگرن، بەلام ئەركى ئەوان نىيە لە راستى ماددە يان (دروستى
 ھۆكارەكان) و (پىچەوانە) بىكۆلنەو، ئەوھى لەمە دەكۆلنەو (مىتافىزىك)
 ە يان (زانستى بوون) ەو، ھەروەھا دەربارەي چەمكى كات (الزمان) ھەمان
 شت دەوترىت.

دووم: بىردۆزى زانىارى (ئىيىستىمۆلۇجى):

ئەم لىكۆلنەوھى ەلامى ئەم پرسىارانەي خوارەو دەداتەو:
 أ. زانىارى چىيە؟ پرسىارىكە دەربارەي خودى زانىارى خۆي؟
 ب. لە چى زانىارى وەردەگرم؟ ئەمە پرسىارىكە دەربارەي بنچىنەي
 زانىارى وسەرچاوەكەي.
 ت. ئايا دەكرىت زانىارى وەرگىرىت؟ ئەمەش پرسىارىكە دەربارەي
 دروستى زانىارى و سنوورەكەي.

بابەتى زانىارى لەلایەن فەلسەفەي نوئى دروست نەبوو، فەيلەسووفانى
 ھەموو فەلسەفەكانى پىشوو ئەو جۆرە پرسىارانەيان كردوو، بەلام لە نوو
 بابەتى (بوون) يان بابەتى سروشت و جىھانى دەركىدا لىيان كۆلىوھتەو.
 ھەرچى لە فەلسەفەي نوئى دا گىروگرفتى زانىارى بووھتە گرنگترىن بەشى
 فەلسەفە و لىوھىوھتە ماشاي گىروگرفتى (بوون) دەكرىت. بىردۆزى
 زانىارى لە گومانكردن و گومان نەكردن و لە راستى دەكۆلنەو،
 ولەجياكردنەوھى زانستى بەلگەنەويستانە و زانستى پەيداكرائ، يان
 لە زانىارى دەست نەكەوتوو و زانىارى دەستكەوتوو لە تاقىكردنەوھكان و
 مەرجەكانى زانىارى يەقىن دەكۆلنەو، لە گەل لىكۆلنەوھ لە مەرجەكانى
 زانىارى جياكردنەوھ لەنىوان ئەو زانىارىانەي خودى خۆمان ھەمانە
 وئەوانەي لەدەرەوھى خودى خۆمان وەرمان گرتوو. سەرچاوەكانى
 زانىارى چىن و چۆن درك پىكردن بەو شتەي كەدركى پى دەكرىت
 بەيەكەوھ دەبەستىنەوھ؟ بۇ نمونە چۆن دەزانم ئەمە كورسىيە و پشيلە
 نىيە.

دهگه پښنه وه سهر پرسياره که ی (أ) زانیاری چیه؟ لیږده دا دوو پښاوهر (مذهب) ی گه وره دهر باره ی ئەم پرسياره ده بینین: یه که میان: ده لیت ئەوه ی به ههسته کانمان و به ژیری (عقل) دهیزانین، ئەنجامی شتیکی راسته قینه یو له دهره وه دا هه یه له تیگه یشتنمان جیا یه، که واته زانیاری به م پییه درک پیکردنی شته کانه به هو ی ههسته کان و ژیری وهک چو ن له واقع دا هه یه. شت هه یه ره شه یان سووره، چونکه سیفه تیکی وه های هه یه که ره شی کردو وه و هه ست به ره شیه که ی یان سووریه که ی ده که یین. ئەم سیفه ته مسو گهر هه یه، جا ئایا که سیک ده بیننی یان نه ی ده بیننی. ئەمه (پښاوهری واقع) ی پی دهوتریت. دووه میان: (پښاوهری دیارده کان) یان (پښاوهری نمونه یی) که وا ده بینیت (ئوه ی له دهره وه یه) و (ئوه ی له بیردایه) زو ر جیاوازن. به م پییه زانیاری درک پیکردنی شته کان نییه وهک چو ن له واقع دا هه ن و وینه یه کی وهک خو شی نییه، وهک واقعیه کان ده یلین، به لکو درک پیکردنی شته کانه وهک بو مان دهرده که ویت و، جیهانی دهر و پشتمانی ش به ره مه ی ژیریمانه.

دهرباری پرسياره که ی (ب) که له چی زانیاری وهرده گرم، واتا سه رچاوه ی زانیاری چیه؟ هه روه ها لیږه شدا دوو پښاوهر هه ن، یه که م: (تاقیکارییه کان) یان (ههستییه کان): که وتوویانه تاقیکردنه وه سه رچاوه ی زانیارییه یان به لای که می بنچینه که یه تی، تاقیکردنه وه ش دوو جو ره: یان له ههسته دیارده کانه وه وهرگیراوه وهک بیستن و بینین، یاخود له دهر وونه وه (ناخه وه) هه لقولا وه. درک پیکردنی شته دهره کییه کان وهک بیننی ئەم کورسییه سپیه، (ههستی پیکردن) ی پی دهوتریت. درک پیکردنی شته کانی دهر وون (ناخ) وهک مانای (کورسی سپیتی) ئەوا (پامان) ی پی دهوتریت. وتویانه ئەگهر تاکه که سیک هه موو ههسته کانی نه مینیت هیچ شتیک دهر باره ی ئەوه ی که له دهر ووبه ری یان له ناوه وه ی دا هه یه نازانیت. دووه م: به رامبه ر به ئەوانیش پښاوهرانی (ژیریه کان) وتویانه: (زانیاری به بیرو ژیری په داده کریت، ئەوه ی به هو ی ههسته کانه وه بو ژیری دهرده که ویت ئەوا پرووی دهره وه ی خه له تینه ری شته کانه و ههسته کان

ههله دهكهن چونكه بهش بهش و تاك تاكهن، كه چي زانست و فهلسهفه لهسهه گشتيتي و درك پيكردي پهيوهنديهكان نهبيت دانامهزرين، بو نمونه (هوكارهكان) بي ژييري ناكريت. له پاشاندا چون لهو شتانه بگهين كه ههستييان پيناكريت وهك خوي پهروهردگار(جل جلاله). ههنديك له بهرههستي تاقيكاريهكان و دان نه نان بهكاري ههستهكان و تاقيكردنهوه زور وهستان و، واي بو چوون شت له دهرهوه نايهته دهرهوهوه و ناشيت دهرهوهونيك شتيك دابيتت ئهگه ر بيتو لهبنه پرتدا ئه و شتهي تيدانهبيت . هه رچي سييه م پرسيارهكهيه (ج) دهليت: ئايا دهكريت زانياري وهر بگيريت؟ واتا ئايا زانياري يهقينه؟ ليژدها سي ريباوهرمان ههيه: ريباوهرپي (يهقين) كه تاقيكاريهكان و ژيرييهكان نوينهرايه تي دهكهن و ههر دوولا باوهريان بهوه ههيه كه تواناي زانيي شتانهمان ههيه. بهرامبهه بهمه ريباوهرپي دووهم و سييه ههه. هه رچي ريباوهرپي دووهمه ريباوهرپي (گومان)هو خاوهني دان به شياني زانياري و تواناي مروف بهسهر يا نانين و، هيچ رايهك نادهن. هه رچي ريباوهرپي سييهمه ريباوهرپي (رهخنهگري) يه ئهوانه ووتويانه پيش ئهوهي له يهقين بووني زانياري يان گومان ليكردي بدويين، لهسهه رمانه كه له سنووري زانياري بكولينهوه بو نمونه ئايا ههستهكان و پيكهاتهي (ژييري) مان دهتوانن شتهكان بزائن، ئهگه ر دهتوانن تا چ رادهيهك؟ كه (ئيمانوئيل كانت) پي ههلساوه.

أ-بیردۆزی زانیاری:

لئیکه له لقهکاني فهلسهفه له زانياري مروف و جوهرهکاني و پله جياجياکاني دهکوليتهوه، و سنوورو تواناداريهکeshي دهستنيشان دهکات.

ب- پلهکاني زانیاری:

زانياري پلهداره، له گومان و بو چوون و ههست دهست پيدهکات بهدرک پيكردي بير تيد پهري تا دهگاته يهقين تهواو كه گومان پي ناگات، وهك ئه و نمونانهي كه له بيركاري دهستمان دهكهويت $2=1+1$.

س=س زانیاریه کی راست و رهوانه گومانی لی ناکری، ئەمەش نموونه یه که زاناو مروڤ و فهیله سووف به ئاواتی ئەوەن بگەن پیی، به لام گەشتن به و راستی یه هەرگیز ئاسان نییه، بۆیه نموونه یه که فهیله سووفان دهیانەوی به پیی توانا لییه وه نزیک ببه وه. درک پیکردن مانای زانین یان تیگەشتنی بابەتەکانی ههستهکییه وهک درهخت و خانوو و پەرتووک. به لام گومان مانای برهوانه کردن و نه بوونی یه قینه. ههندی جار گومان قوناغیکه له قوناغه کان بۆ گەشتن به یه قین. کهچی بۆچوون دهست نیشانکردنی زانیارییه و سه رهتایه که بۆ کاری ناسین که له داننان به نه زانین دهست پیدهکات تا دهگاته زانیاری یه قین.

جۆره سه رهکییهکانی زانیاری

زانیاری جۆراوجۆره تهنها باسی سی جۆریان دهکەین:

۱- ههستزانی (زانینه ههستییهکان):

بیستن و بینین و تام و چێژ و دهست لێدان ههمووی ههستی جۆراوجۆرمانن وله شتهکان و پرووداوهکانی دهووبه رمان ئاگادارمان دهکەنه وه. زۆر له فهیله سووفان ئەو ههستزانییهی که له ریگی تاقیکردنه وه کهانه وه پیمان دهگات به کاریکی سه رهکی دادهنن وههندیکی دیکه یان به سه رهچاوهی یه کجاری زانیاری دهژمێرن، ئەوانه ی دوایی وای بۆ دهچن که هه ر چهنده زانیارییه کان شیوهی پرووت یان گشتیان هه بی ئەوا دهبی هه ر بگه رینه وه سه ر بنه رت و سه ره تاکانی تاقیکاری ههستهکی. کهچی ههندی له فهیله سووفانی دیکه زۆر به ووردی رهفتار له گه ل ههستهکان دهکەن چونکه هه لمان دهخه له تینن و جارجار ریمان لیدهگۆرن، بۆ ئەم مه بهسته نمونه یان هه یه وهک شکانه وهی شیوهی داریک که دهخریته ناو ئاوه وه یان ئەو سه رابه ی که له سه ر ریگا به رهچاو دهکەویت، و زۆری دیکه که به (هه لخه له تاندنی بینین وههست) ناوده برین.

۲- هۆشزانی (زانینه هۆشییهکان):

ههندی له فهیله سووفان ده لێن هۆش (ژییری) خالی هاوبه شی نیوان

ھەموو خەلگانە، و ھۆش (ژیریی) بە زۆر کاری ھەمەچەشن ھەل دەستی کە
 بەبێ ئەو زانیاری بە دەست ناهێنرێ. دەلێن ھەر ھۆشە درک پیکردن
 رێک دەخات و دەیخاتە بەر بەراوورد و بە یەکیان دەبەستیتەو و
 بەشیوەیەکی رێک یەکیان دەخات. دەرەنجامەکانیش لە پێشەکییە
 دیاریکراوەکان و لە زانیارییەکان دەرەهێنیت، ھەرچی دەرئەنجامی
 لۆژیک و بیرکاری ھەن ھەموویان ئەنجامی کاری ژیریی (ھۆش)ن. ھەر
 ھۆشیشە پەيوەندییەکانی نیوان ھزرە جیا جیاکان پوختە دەکات. واش
 دەبێ ھۆش لەمیانی چالاکییەکانیدا پشت بە زانیاری ھۆشی دیکە یان
 زانیارییەکانی تاقیکاری ببەستیت. بۆ نمونە کۆمەڵناس کۆمەڵگەی جیا جیا
 لە رێگەی تاقیکاری وتیبینی و ژیان بەنیویاندا دەخوینێ و پاشان ھەر
 لە رێگەی ھۆشەو ھاوچەشنی و جیاوازی نیوان کۆمەڵگەکان دەست
 نیشان دەکات. فەیلەسوفان ھەن دەلێن ھۆش ھەر خۆی بەتەنھایی
 دەتوانێ لە راستییەکان بگات. ھەندیکێ دیکە ھەن لەو برۆایەدان کە
 تاقیکاری بەتەنھایی بەم مەبەستە ھەل دەستی. بەلام ئەو ھەن ئەمە ھەوێ
 ئەو ھەن کە مەرۆف خاوەن ھۆش و ھەستە سەرباری توانای دیکە کە خوای
 گەرە پێی بەخشیو، وزانینی راستیەکان بە دەست ناهێندریت ئەگەر پشت
 بەو ھەموو توانایانەو نەبەستیت.

٣- سووسەزانی (الحدس):

گەر ھەستزانی پشت بە درک پیکردنی راستەوخۆ یان ناپراستەوخۆ
 ببەستی لە رێگەی ھەستەکانەو، و ھۆشزانی پشت بە گشتان و دەرئەنجامی
 ھۆشەکان ببەستی، ئەوا سووسەزانی پشت بە درک پیکردنی ھونەری
 دەبەستی، وەک ھەست کردنمان بە پارچە مۆسیقایەکی ھونەری یان
 تیرامانمان بۆ پەیکەرێکی داتا شراو. بەلام سووسە سۆفیگەرەنەش ھەیه
 کە ھەندێ جار بە (زانیاری چێژلیوەرگرتن) ناو دەبریت ئەوا بەگوێرە
 ئەو ھەستە لە رێگەی ھەست و دلەو لە شتەکان دەگەین ھەروەک سۆفیەکان
 وادەلێن.

ج- رادده و سنووری زانیاری:

زۆر له فەیلەسوفان دان بەوەدا دەنن کە زانیاری مرۆف سنووردارە، فەیلەسوفانی زانیاری دووچاری کێشەیی رێژەیی زانیاری سەبارەت بەو راستیانەیی کە دەیانزانین بوونەتەو بەوەی کە هەمیشە دەکەوێتە ژێر کاریگەری ئەو بارودۆخەیی کە دەوری راستیەکانی داوەو ژێر کاریگەری هەلوێستی مرۆفایەتیمان. زۆر جار هەموو ئەو زانیارییانەیی کە پێویستمان پێیەتی لە هەگبەماندا نییەو ناتوانین بریاری کۆتایی لەسەر شتەکانی خۆمان بدەین، زۆر جاری دیکەش کارتێکردن لە بیرو بۆچوونەکانی خەلکی دیکە زۆر ئاسانتەر ئەگەر هاتو پێداویستی وھۆکارەکانی ئەم کارتێکردنەمان زانی.

(سێیەم) بابەتی بەھاکان یان فەلسەفەیی بەھاکان (ئەکسیۆلۆژی):

مەبەست لە (بەھاکان) هەلسەنگاندنی شت و خەملاندییتی، چونکە شیوازە بۆ هێنانەدی مەبەست یان لەبەرئەوھیی خۆیان مەبەستن، ئەوھیی دواییان دەکەوێتە چوارچێوەی فەلسەفەیی بەھاکان (ئەکسیۆلۆژی). کە بۆ سێ شتیان بردۆتەوھ: (راستی و چاکەو جوانی). ئەم بەھایانە بە بەھای خۆیەتی (خۆدیەتی) ناوبراون بەرامبەر بە (بەھای دەرەکی)، بۆنموونە جوانی گۆل بۆ خۆدی (خۆیەتی)، بەلام بەھای ئوتۆمبیل بەستراوہ بەو خزمەتەیی دەیگەییەنیت، بۆیە (دەرەکیە).

بابەتی چاکە بریتیە لە زانستی رەوشت یاخود فەلسەفەیی رەوشت. بابەتی جوانی بریتیە لە زانستی جوانی (جوانناسی) یاخود فەلسەفەیی جوانی. بابەتی راستی بریتیە لە زانستی لۆژیک.

۱- فەلسەفەیی رەوشت:

(رەوشت ناسی) یان فەلسەفەیی رەوشت زانستیکە ئەو مەرجانە دادەنیت

کە پێویستە لەکردەوھکانی مرۆفدا هەبن بۆ ئەوھیی بێتە بابەتیکی

رەۋشەتتى، يان ئەۋ زانستەيە كە نموۋنەي بەرز دادەنىت بۆۋەۋەي رەفتارى مروقى پى ديارى بىرەت، كەۋاتە زانستىكى (پىۋانەكى) يە ۋاتە لەۋە دەكۆلىتەۋە كە ھەلسوكەۋەتى مروق دەبىت چۆن بىت، فەلسەفەي رەۋشەت بابەتتە كە لەبابەتەكانى فەلسەفە كە لە سىروشتى رەفتارى رەۋشەت ۋە ھوكم ۋە مەرجەكانى رەۋشەت دەكۆلىتەۋە، ۋە رەۋشەت گىرەنگى بەۋەدەدات بىگاتە پىرەنسپە گىشتەكان ۋە چەمكە بىنەرەتەكان كە رەفتارى مروقى لەسەر دامەزراۋە، بەلام مەبەست لە رەفتارى رەۋشەت ھەموۋ ئەۋ كىرەۋانەيە كە بە ئەنقەست لەلەيەن كەسىكى ھۆشيار ئەنجام دەدرىت كە لەدەرەنجامەكانى ئەۋ كىرەۋانەي ئاگادارىشە كە ئەنجاميان دەدات .

بابەتەكانى ئەم زانستە ئەمانە دەگرىتەۋە:

أ- بىنچىنەي ھەستى رەۋشەتەكانمان.

ب- ئەۋ پالەنرەي ۋامان لىدەكات كە ھەستە رەۋشەتەكانمان جىبەجىبەكەين.

ج- مەبەست ۋە ئەنجامە كۆتايىەكان كە بەكارە رەۋشەتتەكانمان دەمانەۋى بىگەينى.

د- ئەۋ پىۋەرەنەي بەكارى دەھىنەن بۆ پىۋانەكىرەنى كارەكانمان ۋە ھوكم لەسەردانى بەباش يان خراب.

بەكورتى رەۋشەتسان كۆك نىن لەسەر سىروشتى پىرەنسپ ۋە بەھاكانى رەۋشەت چۈنكە ھەندىكىان دەلەن مروق دايانۋ دواتر بەپى چەند رىسايەكى كىرەركەي كە لەسەر كەلك ۋە بەرژەۋەندى خۆيەتى دامەزراۋە پەرەي سەند بۆ چەند رىسايەكى دىكە كە لەسەر كەلكى گىشتى دامەزراۋە، تا لەكۆتايىدا بۈۋە پىرەنسپە رەۋشەتتە چەسپاۋەكان (جىگىرەكان) كەنەتۋانرى دەستكارى بىرەت. كەچى ھەندىكى دىكە پىيان ۋايە رىژەيى، ۋاتە لە كۆمەلگەيەكەۋە بۆ كۆمەلگەيەكى دى لە كەسىكەۋە بۆ كەسىكى دىكەش جىاۋازە، بەلام زۆرەي فەيلەسوفانى رەۋشەت بۆچۈۋىيان ۋايە بىنەما رەۋشەتەكان (پىۋەرەكىيە) ۋە رەھاۋ رىژەيى نىيە، جىاۋازى نىۋان گەلان ۋە سەردەمەكان پەيۋەندى بە ناۋەرۋكى پىرەنسپ ۋە بەھا رەۋشەتەكانەۋە نىيە، بەلكۈ پەيۋەندى بەلىكەنەۋەي ئەۋ پىرەنسپ ۋە رىسا

رهفتاری و دابو نه ریتانه وه هه یه.

به لام چون کرداره کانمان پیوانه دهکری ؟ فه یله سووفه کان بۆ یاسای خودی تاکه که سی دهیگیرنه وه (واته بۆ بوونی یاسایی رهوشتی له سروشتی مرقدا، بریتییه له ویزدان، یاخود دهنگی ناوه وه یاخود دهنگی هوشمهندی که پیی دهلین (هوشمهندییه کان)، فه یله سوفانی سهردهمی شوپشی فه رهنسی و ههروه ها (کانت) یش هه مان شتیان پی وتوه، هه ندی له م فه یله سوفانه دهلین ته نها هوش سزای سه ریچی ئه رکه کان نادات، به لکو (هه ست) یان هه ست به ئازارکردنی زوری هه مه جور سزا به خشه. دژ به م یاسا خو یه تی (خودی تی) یه هه یانه باوه ری به یاسای دهره کی هه یه له خوای په روه ردگار یان سزای یاسا مه دهنیه دانراوه کانی دنیایی، یان کومه لگه وده ولت، بویه مه سه له کانی ئازادی و دادپه روه ری و یاساش هه ر به مانه به ستراونه ته وه.

۲- فه لسه فه ی یاسا:

هه ندی له لیکوله ران فه لسه فه ی یاسایان کردۆته لقیکی فه لسه فه ی رهوشت، له پاشاندا له لیکۆلینه وه ی ئه و په یوه ندیییه که یاساو رهوشت به یه که وه ده به ستیته وه کردیان به پاشکویه کی لیکۆلینه وه رهوشتییه کان، تا له کوتاییدا چووه نیو چوارچیوه ی فه لسه فه زانستییه کان. بیرۆکه ی دادوه ری که ده ولت بریاری له سه رده دات، جیاوازه له گه ل بیرۆکه ی رهوشتی که له ناخه وه ویزدان یان ژیری ده یسه پینیت. که چی دادوه ری یاسایی له فه لسه فه ی یاسادا کومه لیک یاسان که ده ولت به سه ر دانیشته واند ده یسه پینیت. (کانت) (یاسایی کرده وه) ی له رهوشت جیا کردۆته وه، واته فه لسه فه ی یاسای له فه لسه فه ی رهوشت جیا کردۆته وه، چونکه ئیمه له یاساکاندا بایه خ به شته دیاره کان ده دین، بۆ نمونه په یه وه کردنی یاسا به کرده وه یان به کاریکی دیار، په یوه ندی به نیازه وه نییه ته نها ئه وه نه بیئت که ببیته هوی کرده یه کی دیار چونکه ده ولت سزای که س نادات له سه ر ئه وه ی چی له ده روونیدایه (ناخیدایه)، وه ئایا بیرله ئه نجامدانی

تاوان دهکاته وه یان نیازی چاکه ی یان خراپه ی هه یه؟. فهلسهفه ی یاسا راسته وخو بایهخ به راستیهکانی یاسای بهشکان نادات، بهلکو بایهخ بهو پرهنسیه بنچینهییانه دهات که زانیانی یاسا دای دهنین، لهگهل بایهخدان بهو بیردۆزه گشتییانهش که زانستی یاسای تایبهتی دایدهنیت. دهکریت بابتهکانی فهلسهفه ی یاسا بهم شیوهیه کورت بکرینهوه:

أ- فهلسهفه ی یاسا له زانیاری و لوژیک دهکولیتتهوه که زانستی یاسا پهیرهویان دهکات، بهو چه مکه گشتییانهش که له زانستی یاسادانان و هی دیکه بهکاردههینرین و ناکریت لهزانستی بهشکاندا دیاری بکریت وهک چه مکی (کردهوه) و (نیاز) و (ویست) و (مه بهست) و (هو) و خودی واتای (یاسا) و (ئزادی و ههلبژاردن)، ههروهها لیکولینهوهی لوژیکی ئه وه بهرنامهیهی که فهقیههکان یان یاسادانهران پهیرهوی دهکهن، له ئهرکی فهلسهفه ی یاسایه.

ب- لیکولینهوهی ئه وه چه مکه سه رهکییانه ی زانستی یاسا به کاریان دههینیت و جیا له زانستهکانی دیکه تایبهته بهخوی، وهک چه مکی (دادوهری) و (سزا) و (پاشکویاتی) و (کهسییتی) و (خاوهندارییتی).

ج- لیکولینهوهی بیردۆزی یاساگشتیهکان: بۆ نمونه مه بهست له سزادان چییه؟ هه ندی وتوو یانه مه بهسته که راگرتنه، و هی دیکه وتوو یانه چاککردنه وهیه، کهسانی دیکه وتوو یانه مه بهسته که سزایه.

دادوهری چییه؟ لیژهدا دوو بیردۆز ههیه:

بیردۆزی یه کهم: بنچینه ی دادوهری دهباته وه بۆ ئاماده کاریه کی خوړسک یان بۆ چه مکی (سه ره بهستی کهسییتی).

بیردۆزی دووهم: دهلیت دادوهری چهند ریسایه کی رهفتاره و جوړه سزایه ک کوی دهکاته وه، میژوو به پیی بارودوخ دایاندهنیت. بۆ نمونه ریساکانی رهفتار په ره ده سینیت به لام ژیری یان تیروانیی پوخت سه رچاوه که ی نین! بهلکو واقع و شارهزایی واقع و میژوو سه رچاوه که یه تی.

۳- فەلسەفەى جوانى:

بابەتیکە لە بابەتەکانى فەلسەفە لە سروشتى جوانى و بابەتەکانى جوانى دەکۆلێتەووە لەرووى لۆژیکى چێژوهرگرتن و بابەتى جوانیەکە، دیسانەکە ئەو کیشانەى کە لەمیانەى رومان لەسروشتى جوانى و بابەتەکانى جوانى و هونەرێەکەى دووچارمان دەبێت چارەسەرى دەکات.

فەلسەفەى جوانى ھەلەدەستى بە لیکۆلینەووەو شیکردنەووەى چەمكى جوانى و بەھا جوانیەکان وەکو سادەیی و ریکوپینكى و ھەماھەنگى و بەیەکەووە گونجان، ھەروەھا ھەلەدەستى بە شیکردنەووەى بابەتەکانى جوانى سروشتى، وەک دیمەنى دارىک بەرۆخ رووباریکەووە، ھەروەھا ئاماژەش بۆ بابەتەکانى ھونەرى دەکات وەک پەیکەرى (شەھەزاد و شەھریار) و پەیکەرى سەربەستى و لایەنە جوانەکانیان دیارى دەکات.

بەھاکانى جوانى چەند جوړیکن لەوانە:

أ- شیوەییە: بەستراووتەووە بەپەيوەندییەکانى نێوان رەگەزەکانى بابەتەکە.

ب- ماددەییە: بەستراووتەووە بەو ماددەییەى کە بابەتەکەى لى پیک دیت.

ج- دەرپرە: بەستراووتەووە بەو مانایەى بابەتەکە دەرى دەبرى.

گەر شیعرىک بکەینە نموونە ئەوا شیوەیەکی پەيوەستە بە کیشەکەى کەچى لایەنى مادى وشەکانى بەر گوێچکە دەکەوێ و دەخویندریتەووە لەوکاتەدا لایەنى گوزارشتەکى لە بیروکە ماناکانى دەر دەبرى. جوانیناسى ئەزموونى جوانى بەھەرى ھونەرمانەندان دەگریتەووە ئەم شاکارانەش تەنھا ھەر وێژەو ھونەر ناگریتەووە، بەلکو تێدەپەرێ بەرەو ھەرو فەلسەفەو زانست، بەلکو ھەر تیروانینیک و بیردۆزییەکی نوێى و ھەر بەرنامەییەکی تازەو ھەر کاریکی داھینەرانەو جیبەجیکردنیک بەگیانیکى پووناک سەربارەو بەھەریەکی نوێیە، کەواتە جوانناسى ئەو زانستەییە کە لە ھەستەکان و ھەستپیکردن و ئەو خوشییانە دەکۆلێتەووە کە دیمەنى شتە جوانەکان پیکى دەھێنن، ئەو ئاستانەش دادەنێت کە شتى جوانى پى دەپێوریت، واتە لەو دەکۆلێتەووە کە شتى جوان و ناشیرین دەبێت چۆن بێت واتە لە جوان و ناشیرین دەکۆلێتەووە.

جوانیناسی ئەم کیشانه چارهسەر دهکات:

- ۱- ئایا جوانی بابه تهکییه یان خودییه؟ یاخود له چییه وه ههست به جوانی دهکریت، واتا سروشتی جوانی چییه؟
- ۲- پیوه رهکانی جوانی، یان چۆن به چی جوانی جیا دهکهینه وه؟
- ۳- پیوه ندی نیوان هونه رو رهوشت، یان نیوان جوان و چاک یاخود نیوان جوانی و چاکی.
- ۴- دهووری هونه رهکان له چاولیکردنی سروشت یان دهوچوون له واقع.
- ۵- سه رچاوهی شاکاری هونه ری و، گرنگترین بیردۆزهکان به پوختی و روونی.

وتهیهکی کورت و روون دهبارهیان:

- ۱- جوانی بابه تهکییه یان خودییه، یان سروشتی جوانی چییه؟ له چییه وه ههست به جوانی دهکهیت؟
ئایا جوانی له خۆیدا ههیه، یان ههستکردن به جوانی بهنده بهوهی چی له شتهکه دهبینین و چۆن شتهکه له بهر چاومان دهردهکهویت؟ لێزه دا زۆر را هه، گرنگترینیان دوو خۆیندنگهیه، خۆیندنگه یی کهم: جوانی به سیفەت یان به خاسیهتی بابه تهکی دادهنیت که له خودی شته جوانهکاندا هه، و، سه ربه خۆن له و ژیرییهی که پێی دهزانیت، و نه بووایه شتهکان نه ده بوون، که واته جوانی له شتهکاندا ههیه ئەگەر ژیرییه کیش نه بیت درکی پێ بکات. هه رچی دووهم خۆیندنگهیه جوانی به بوونیکی بابه تهکی دانانیت، به لکو بو ئەو هیزانهی دهباته وه که درکی پێ دهکن به لایه وه جوانی واتایهکی ژیرییه و سیفەت نیه بو شتی که له شتی جواندا بیت و سه ربه خۆبیت له هه موو درک پیکردنیکه وه..

- ۲- پیوه رهکانی جوانی، یان چۆن و به چی جوانی جیا دهکهینه وه؟
هه لسه نگاندنی جوانی، ئەو ئەو پیوه رهیه که به هۆیه وه جوانی جیا دهکهینه وه هه لی دهسه نگینین و (چیز) ی پێ دهووتریت. توانایه که

مرۆڤ بە ھۆیەو ھەست بەخۆشی جوانی دەکات و بە پلەي جیاوازی
لەکەسەکاندا ھەيە، پەرۆردەو مەدەنیەت بە پلەي جیاوازی لە کەسێک
و کۆمەلەیک بەرزى دەکەنەو. دەنگیک یان دیمەنیک بەیەک شیوەکار
لە گوێگر و بینەرانی ناکات، ھۆی ئەمەش:

یەكەم/ پیکھاتنی ماسولکەکان لە ھەموو کەسێکدا وەك یەك نییە، بێجگە
لە جیاوازی نیوان کەسەکان لە پرووی مەزاج و پەرۆردەو نەریتەو.
دووھم/ جیاوازی کەسەکان لە پلەي ھۆش و بیردا، ھەستەکان بەتەنیا بۆ
درک پیکردنی جوولەو شیوەو دەنگ و رەنگ کارناکەن، بەلکو بیرو
ھۆشیش بەیەکیانەو دەبەستیت و رێکیان دەخات و، بە پیوەندی
یەکانیان دەزانیت. ئەمەش نھیتی ئەو ئارەزووھى مرۆڤە سەرەتاییەکانە
لە رەنگە زەقەکان، بە پیچەوانەي ئارەزووکردنی رەنگی کال لای
شارستانیەکان.

دوو خۆیندنگەي ھەلسەنگاندنی جوانی ھەن: بۆلای کام ھیز لەخۆمان
چیز وەرگرتن لەجوانی دەگەریننەو؟، ئایا بۆ ژیری یان بۆ وێژدان و
سۆز. (خۆیندنگەي ژیری) بۆ لای یەكەمی دەگەریننەو بە پیویستی
دەزانن کەشاکارە ھونەرێەکان بکەونە ژیرباری رێسا ژیریەکان و
یاساییەکان.

ھەرچی خۆیندنگەي سۆزداریەکان (رۆمانسیەکان) ھ دووپاتی
رەگەزی سۆز یان وێژدان لەچیزوەرگرتنی جوانی دەکات و دان بەویدا
نانیت کەرێساکان بکەونە ژیرباری (دروستکردنی ھونەری بلیمەتانە) .
حوکم دان لەسەر جوانی بەرای خۆیندنگەي یەكەم ژیریەتي پوختەو،
لە حوکمی واقعیەکانی دیکە کە ستایشی دیاردەکان دەکەن جیاوازی نییە.
ھەرچی.خۆیندنگەي سۆزدارییە رۆلی ژیری کەم دەکاتەو، چونکە حوکم
دان لەسەر جوانی یان ھەلسەنگاندنی جوانی ئەوا وێژدانە بەجوانی یان
ھەست پیکردنە یاخود سوسەزانی راستەوخۆیە دەربارەي ناوەرۆکی
شتە جوانەکان.

۳- پەيوەندی نیوان ھونەر و زانستی رەوشت:

دوو بۆچوونی گرنګ هەن: هی وا هەیه ئامانجی هونەر بە ئامانجی رەوشت دادەنێت، بەم شیوەیە (چاکی) و (جوانی) یەكسان دەکات و بەئەرکی هونەری دەزانیت خزمەت بە رەوشت بکات. پێچەوانەی ئەمە هەیه و تەوویەتی هونەر لە جوانی دەکۆلێتەو و هیچی دیکەی لە دواوە نییه گرنګ جوانی شیوەی هونەرەکەیه، یان (شیوەکە)یه، هەرچی بابەتە هەر شتیک بیت قەیناکە، با خراپە یان تاوان یاخود چاکە بیت!

٤- هونەرەکان مەیدانی دەربرینی جوانین:

سروشست جوانی تێدایە، بەلام هونەرەکان ئەو شیواژەن کە مەژۆ پێوەی جوانی و هەست بە جوانی کردن دەر دەرێت. لێرەدا گیرۆگرفتیک دەر دەرکەوێت: رۆلی هونەر مەند چیه: ئایا تەنها چاولیکەر و لاسایی کەر وە و لە بەرگەر وەی جوانی سروشتە، یان رۆلەکە ی زیادکردنی کەمبۆون و دەربری ئەوەی کە دەشیت ببیت، نەک تەنیا وەک ئەوەی هەیه؟ لێرەدا چەند رێباوەریک هەیه:

أ- رێباوەری نموونەیی لە هونەردا یان رێباوەری کەمبۆون:

بەپێی ئەم رێباوەرە هونەر مەند لەسەر یەتی و کارەکانی دەربری وەک ئەوەی کە هەن، وێژدان و سۆزی بۆ هونەرەکە ی تەرخان بکات، هەر بەگواستەنە وە ی راستییەکان وەک خۆیان یان لە بەرگرتە وە ی سروشت و جوانییەکە ی وەک خۆی نەوەستیت. هەر شتیکیش خراپ و پووچ بیت لەبۆاری دەربرینی هونەریدا دووری بخاتەو.

ب- رێباوەری سروشتی (واقیعی):

ئەم رێباوەرە وای دەبینیت کە تەنیا سروشت بۆاری هونەرە، لەسەر هونەر مەندە چەند بێتوانیت لاسایی سروشت بکاتەو، تێبینی بکات و هەر راستییەکی شاراوە بخاتە پشتگوێ، کرۆکی شتەکان دوور بخاتەو و لەواقیعی بێزاروی سروشت تی نەپەریت چ بە زالبوون بەسەر یا یان لەخۆیە وە شتی بخاتەسەر، رێباوەری سروشتی باوەری بە بابەتەکی جوانیی سروشتە، بۆیە ئەم رێباوەرە لە دەست تێوێردانی هونەر مەند کەم دەکاتەو، بەپێچەوانە ی رێباوەری (رۆمانسی).

ج- رېښاوهرې رښمانسي:

ئهم رېښاوهره له دوايمه کاني سده دى ههژدهم و پاش ئوه په دابووه، جهخت له سهر لايه نى سوزو ههست و ويژدان و تيگه يشتنى راسته وخو بۆ سروشت و جوانيمه كه دى دهكاته وه، له كاتيكدا له رولې ژيرى كه م دهكاته وه. باوهرې وايه كه هونه رهمند دهوريكى گرنكى له درك پيكر دى جوانى يان دهربريندا هيه، له بهر ئهمه به پيوستى ده زانيت كه هونه رهمند دهست و هربداته سروشت نهك ههر لى بگوازيته وه. ئهم رېښاوهره كارى راستگويى له دهربرين و شتى ههرله خووه و ئه نديشه و سوزو گالته كردن به ژيرى ولوژيك به گه وړه داده نيت. به لايه وه هونه رهمند پيوسته به سهر به ستيه كى ته واو ئوه دى هيه تى دهرى بېرى، بى گويدان به شتيك يان به خو به ستنه وه به كوژيك جاههر ريسايه ك بۆ كارى هونه رى هه بيت.

۴- لوژيك (المنطق):

ئه گهر بابته فلهسه فهى رهوشت چاكه بيت و بابته فلهسه فهى جوانى، جوانى بيت، ئه وا بابته فى لوژيك راستيمه. لوژيك واپيناسه كراوه كه زانستى بيركردنه وهى راسته، يان زانستى ياساكانى بيره، جابابته بير ههر چيه ك بيت. ئهم پيناسه به به پيى لوژيكى شيوه دى راسته، ئه و لوژيكه دى كه (ئهرستو) بنچينه كاني داناوه تا دهركه و تنى جوړه كاني لوژيكى نوئ باو بوو. لوژيك ناسانى نوئ نكولى له وه ناكه ن كه لوژيك زانستى بيركردنه وه به كه راست و هه له ليه كه جيا دهكاته وه، به لام به رنامه دى تاقيكاريان له گهل داوه، له بهر ئهمه لاي ئهمان بووه به زانستى كى ستايشيانه، كه چى لاي پيشووه كان زانستى كى پيوانه ييانه بوو، واته ليكولينه وه به كه دهر باره دى ئوه دى كه بيركردنه وه دى دروست ده بيت چو ن بيت، بويه پيشووه كان و ايان داناوه كه زانستى كى پيوانه دى يان ته رازوو ياخود ساغكه ره وهى بيره، بيرناسانى پيشوو لوژيكيان به ئامرازو دهر وازه دى كه زانسته كانيان داناوو، ئيستاكه لوژيك له و بابته تانه به كه له ناخى فلهسه فهايه، لوژيكى كو ن به (شيوه دى) ناو براوه، چونكه بابته ته كه دى شيوه دى زانسته.

ياساكانى بىر بە پىي لۆڭكى كۆن سى پرەنسىپە:

يەكەم: پرەنسىپى خۆيەتى (ياخود ناسنامە): ماناي ئەوئەھەموو شىتېك
ھەر ئەوئەھەھە، بە دەربېرىنكى دىكە شتەكە خۆيەتى (ئەلف
ئەلفە). بوون نەبوون نىيە، ياخود ھىوا ھىوايەو كەسىكى دىكە نىيە.
دووەم: لەوئەھە يەكەم پرەنسىپى دووەم وەردەگرىت كە (پرەنسىپى
ناپچەوانە) يە، شىتېك ناشىت ئەو بىت و ئەو نەبىت لەيەك كاتدا (ئەلف
نا ئەلف نىيە) (بوون نەبوون نىيە) (ھىوا ناھىوا نىيە).

سىيەم: پرەنسىپى لابراو: شىتېك يان دەبىت يان نابىت (يان ئەلفە يان
ئەلف نىيە) واتە ھىوا يان زىندووە يان مردووە ناشىت لەھەمان
كاتدا زىندووە بىت و مردووش بىت يان لەھەمان كاتدا ديار بىت و
ديار نەبىت، ياخود ئامادە بىت و ئامادە نەبىت. جا لەبەرئەوئەھە
بابەتى لۆڭكى برىتېن لەكرەوئەھەكانى ژىرىي (ھۆش) لەرووى دروستى
و نادروستى، لەھەمان كاتدا كەردەوئەھەكانى ژىرىش كە سى شت بن
كەبرىتېن لە تىروانىن، پەسندكردن يان برىاردان، بەلگەھىتەنەو،
كەواتە لۆڭكى واتاي ئەم سى شتەنە روون دەكاتەو:

۱- تىروانىن:

زانىنى راستى شتە بى ئەوئەھە حوكمى لەسەر بدرى بەئا يان نا، كە
لىكۆلىنەوئەھە چەمكەكان لەرووى چىيەتى و پىئاسەكردىان دەگرىتەو.
تىروانىن يەكەم كارى ژىرىيە كە برىتېيە لەھەستكردن بەشتەكان و روانىن
بۆ ماناكەي، ودرىك پىكردى تاكە وەك ھىوا، ئەگەر ماناكە زۆرى دىكەي
گرتەوئەھە دەبىتە (چەمك) وەك چەمكى مروڤ لەھىوا و نازدار.

۲- پەسندكردن يان برىاردان:

برىتېيە لە گونجاندنى ھزر(بىر) لەگەل واقىعدا و برىاردان لەسەر
بەراست دانانى يان بەدرۆخستەوئەھە، كەجۆرەھا كىشەبەدواي خۆيدا
دىنى. پەسندكردن برىتېيە لە جىاوازي كردن يان بەراوردكردن لەنىوان
دوو ھزر، واتا يان بىسەلمىنىن يان رەتى بكەينەوئەھە كە خەلوز رەشە يان
رەش نىيە.

۳- به لگه هینانه وه:

گواستنه وهی ژیرییه لهو کیشانهی که سه پینراون بۆ هی دیکه که لییان وهرگیراوه، واته ئه نجام دهرهینانی نه زانراو له زانراو که: یان به لگه هینانه وهی راسته وخویه، وهک ئه نجام دهرهینانی: هه ندی ئه فریقی مه غریبین له وهی که هه موو مه غریبیه که ئه فریقییه. یا خود به لگه هینانه وهی ناراسته وخویه ئه م دوا ییه پیوانه یه، ده بیته نیوانیکیان بیته وهک بلین: (هه موو مروقیک نامینیت و سوکرات مروقه، که واته سوکرات نامینیت).

ئامانجی لوژیک ته نها دۆزینه وهی راستی نییه، جا ئه و راستیه بیرکاری بیته یان فیزیایی و میژوویی و دهروونی و کومه لایه تی بیته، ئه مه ئه رکی زانیان و پسپوورانی ههر زانستیکه له و زانستانه. ههر زانسته شیوازو به رنامه ی خوی هه یه، ئه وهی به لای لوژیک گرنگ بیته زانیانی ئه و مه رجانیه که وایان کردووه راستی شیواو بیته. له م پوه وه زانیاری لوژیک سی تاییه تمه ندی هه یه:

یه که م: لوژیک (المنطق): جوړیکی زانیاری شیکارییه: واتا زانیاری له درک پیکردنی راستیه وه بۆ زانیانی مه رجه کانی راستی به رز ده بیته وه.

دووهم: لوژیک جوړیکی زانیاری په خنه ییه: هه ول ددهات راست و ناراست له و مه رجانیه له یه ک جیا بکاته وه وده ری بخت کامیان وردترن بۆ گه یشتنه راستی و دهر برینی.

سییه م: لوژیک جوړیکی زانیاری پیوانه ییه یان به هاییه: نه له بیرکردنه وه ده کو لیته وه وهک که هه یه، نه له واقع ده کو لیته وه، به لکو له بیر راست و دروست ده کو لیته وه، واتا بیر ده بیته چون بیته له چوارچیوهی ئه و مه رجانیه که وای لیده که ن له گه ل خوی و له گه ل واقع دا گونجاو تر بیته. لیژهدا لوژیکناس له گه ل دهروونناس و میژوونناس و سرووشتناس جیاوازه، له پرووی ئه وهی ئه وان له واقعی دهروونی و میژوویی و سروشتی ده کو لنه وه وهک خویان که هه ن نه ک وهک ئه وهی که ده بیته و ابن یان وا پووبده ن. که چی رۆلی لوژیکناس به دواچوونی ئه و هه نگاوه بیرانه یه که هه رییه که له وان بۆ گه یشتنیان به راستی په یره ویان کردووه.

۵- فەلسەفەى زانست:

لەبەرئەوھى كە فەلسەفەى زانست لەدەرەنجامەكانى پەرەسەندنى زانستەكانى سەرەدەمى نوێ بوو، فەيلەسوفان ھەوليان داو، بايەخ بەزانستەكان بەدەن، ولە پرووى بەرنامەو لۆژيکەوھ لايان بکۆلنەو، وپيکھاتن و دامەزراندنى بيردۆزى زانستى خراوەرپوو شيبکەنەو. فەلسەفە ھەر لەکۆنەوھ بايەخى بەزانيارى زانستى داوھو زۆربەى فەيلەسووفانى يەكەم زاناوون و لەسەرەدەمى ريتساسدا شيکردنەوھ زانستىيەكان راستەوخو کاریان کردۆتە سەر ئاراستە فەلسەفییەكان، بۆ نموونە ھەرۆک لەفيزيای نيوتن روويداوە. يان ھەرۆک لەدۆزينەوھ نويیەكانى گەردیلەو دامەزراندنى روويداوەو روودەدات. فەلسەفەى زانست پسپۆريەكى گرنگە لە پسپۆريەكانى فەلسەفە كە فەيلەسووف و زانا ناتوانن دەستى لى ھەلگرن. بەشيۆەيەكى سادە ئەوھيە كە فەلسەفەى زانست فەلسەفەكارى دەربارەى زانست لەدوايیدا فەلسەفەى زانست ھەر فەلسەفەيەك يان فەلسەفەكارى دەربارەى زانست يان لایەنيك لە لایەنەكانى دەگریتەوھ. بۆ نموونە ئەوھى خەريكى فەلسەفەى زانستە بۆى ھەيە خەريكى لایەنە ميتافيزيیەكان (ئەوديو سروشت) ى زانست بێت. واتە فەيلەسووفى زانست چى دەتوانیت دابمەزريئت دەربارەى خستتەروويەكى زانستیانەى گەردوون يان ماددە ياخود ژيان لەدامەزراندنيكدا كە پەيوەندى بەبنچينەى گەردوون و سروشتى و ھۆيەكانى و مەبەستەكانى بێت. فەيلەسووفى زانست بۆى ھەيە زانست بېستتەوھ بەرھوشت و راستى وجوانى پاشان پرۆژەيەكى مرقانەى لى دروست بكات ھەرۆھا بۆى ھەيە لەميژووى زانست و ئەو پيشكەوتنەى بەسەريدا ھاتوو بکۆليتەوھ لەگەل ليكۆلینەوھ لەکردهوھ دەروونى وژيريیەكان كە پەيوەنديان بە دۆزينەوھ زانستىيەكان ھەيە. ھەرچۆنيك بێت كارکردن لە فەلسەفەى زانست دوو مەرجى ھەيە: يەكەم: فەيلەسووفى زانست دەبێت خاوەن بەرنامە بێت بەشيۆەيەك كە خستتەرووھ زانستىيەكان لەسەر بنچينەكانى ئەو بەرنامەيە ليك بداتەوھ.

دووم: فەلسەسوفى زانست دەبىت بزانىت كە زانست بابەتى لىكۆلىنەوھى
فەلسەفەكەى و كەرەستە خاوەكەيەتى ئەویش بۆ دووپات كردنەوھى
ئەو راستىيەى كە دەلىت فەلسەفە لەو شوپنە دەست پىدەكات كە
زانستەكانى لى وەستاوھ.

٦- فەلسەفەى مېژوو:

بايەخ بەلىكدانەوھى تىكرای مېژووى مرۆقايەتى دەدات لەسەر
بنچينەى بىردۆزىكى گشتى، دەتوانریت وەك نمونەى يەكەم ڤوونكردنەوھ
باسى بىردۆزى ئەو چاخانەى شارستانىيەت بكرى كە ئىبن خەلدون
دايناون ياخود ئەوھى پىي دەوترى لىكدانەوھى (ئاوھدانكردنەوھ) يانیش
بىردۆزى (پىشكەوتن) كە لەسەدەى ھەژدەمدا جىي بىردۆزى (ئاگايى
ئۆگستىن) ى گرتەوھولەپاشان (ڤىگۆ) بەدواى ئىبن خەلدون دا ھات كە
دەيووت پىشكەوتنى ژيىرى مرۆڤ سى قۇناغى برىوھ كە لەپاشدا ئۆگست
كۆنت پەرەى پىداو وتى: ھەموو مرۆقايەتى بە سى قۇناغدا تىپەرئوھ
كە ئەمانەن: قۇناغى ئەفسانەى و قۇناغى فەلسەفى (يان مېتافىزىكى)
و قۇناغى زانستى. يەكەمیان پىش فەلسەفەى يۇنان بوو، دووھمیان لە
فەلسەفەى يۇنانىيەوھ تا كۆتايى سەدەى ھەژدەم درىژەى ھەبوو، دواجار
قۇناغى زانستى لەسەرەتاي سەدەى نۆزدەمەوھ دەست پىدەكات تا
ئىستا. نمونەى سىيەم مېژووى مرۆقايەتى لەسەر بنچينەى ھۆكارى
دەوروپەر يان چاكى و زۆرى خۆراك لىك دەداتەوھ كە (تۆماس بىكل)
باسى لىوھكردووھ. نمونەى چوارەم لىكدانەوھى مېژوو و شارستانىيەت
وئاوھدانكردنەوھى لەسەر بنچينەى دەوروپەر ئابوورى و كۆمەلايەتى و
دەروونى پىكەوھ، ھەروەك ئەوھى (ئىبن خەلدون) لە كىتبى (المقدمة) ى
خوى دا لىكى داوھتەوھ، شايانى باسە ئىبن خەلدون بە دانەرى راستەقىنەى
فەلسەفەى مېژوو دادەنرى. ھەروەھا فەلسەفەى مېژوو بنچينەىكى
فەلسەفى بۆ زانستى مېژوو دادەنىت بە پوختەكردنى ئەو بەرنامەيەى كە
مېژوونووسان دايدەنن چ بەتاقىكارى بىت يان لىوھرگرتن بىت! لەگەل

تاوتوئى كىرىن وشىكىردنەۋەى سەرچاۋە مىژۋىيەكان،ولىكۈلىنەۋەى ئەۋ زاراۋە گىشتىيانەى كە مىژۋونۋوسان بەكارىان دەھىنن لە ھۆكار ومەبەست و ھتد. فەلسەفەى مىژۋو ھەر بايەخ بە گىرانەۋەى رۈوداۋەكان نادات! بەلكو ۋاى دەبىنن كە مرقاىەتى بە پىي ياساى جىگىر دەروات كە كات و شوين دەبرىت و بە پىي ھەز و رىكەوت نارۋات، ھەروەھا لە ئەركەكانى فەلسەفەى مىژۋو ئەۋەىە كە ئەۋ ياسايانە بدۈزىتەۋە كە مىژۋوى مرقاىەتى لىك دەداتەۋە بە شىۋەىەكى يەكگرتوۋ ۋىان بەشىۋەى چەند ھىلىكى تەرىب بەيەكتىر. لەبەناۋبانگىرتىن فەىلەسووفانى مىژۋو: ئۈگىستىن و ئىبن خەلدون و فىكو و ھىگل و ئۈگىست كۈنت و ماركس و تۈىنبى و كەسانى دىكەن.

۶- فەلسەفەى ئايىن: لىرەدا دەبىت فەلسەفەى ئايىن و لاھوت لەيەك جىا بىكەىنەۋە. ئەۋەى دوۋەم لە فەلسەفەى ئەم ئايىنە دىارى كراۋە ىان ئەۋىان دەكۈلىتەۋە (بۇ نمۈنە قسەناسى كرىستىان و قسەناسى ئىسلامى). ھەرچى فەلسەفەى ئايىنە بايەخ بە شىكىردنەۋەى ئەۋ چەمكە گىشتىيانە دەدات كە ئايىنەكان بەكارىان دەھىنن. ئەگەر (لاھوت) ھەۋلى ئەۋە بدات بەرگىر لەباۋەرى ئەم ئايىنە ىان ئەۋىان بىكات بە بەلگەۋ لۈژىك ئەۋا فەلسەفەى ئايىن ئەم مەبەستە دىارىكراۋەى نىيە، بەلكو لەدىاردە گىشتىيەكانى ئايىندارى و ئەم چەمكە گىشتىيانە دەكۈلىتەۋە كەزانستەكانى ئايىنە تايبەتەكان بەكارىان دەھىنن.

فەلسەفەى ئايىن لە رابووردودا بەشىكى (مىتافىزىك) بوۋە، لەپاشدا لىي جىا بۆتەۋە. لە سالانى دوايىدا سى ئاراستەى گىرگ دەستىان دايە لىكۈلىنەۋەى فەلسەفەى ئايىن: ئاراستەى مىژۋوى كە مەبەستەكەى لىكۈلىنەۋەى بىچىنەى ئايىنەكان و پەرەسەندى بىرۈكەى ئايىنە. ئاراستەى دەروۋنى زانىارىيانە كە مەبەستەكەى باسكىردى ئەۋ بارە دەروۋنىيانە كەژيانى ئايىنى لە سەرياندا دادەمەزرىت، ئاراستەى فەلسەفەى كە ئەركەكەى داۋاكردى ئەۋ بەلگەنە بوۋە كە بىردۈز و باۋەرە ئايىنەكان دەروژىتن.

پرسیاره‌کانی به‌شی سییه‌م

- ۱- بابته سهره‌کییه‌کانی فه‌لسه‌فه‌ی لقه‌کانی چین؟
- ۲- مه‌به‌ست له‌بابه‌تی (بوون) چیه؟
- ۳- تیۆری زانین چیه؟
- ۴- مه‌به‌ست له‌زانباری هه‌ستی و زانباری ژیری چیه؟
- ۵- ده‌باره‌ی هه‌ست خه‌لتینه‌کان نموونه‌یه‌ک بینه‌وه، ئایا ئه‌وه وات لی ده‌کات به‌ته‌واوی پشت به‌هه‌سته‌کانت به‌ستیت؟
- ۶- مه‌به‌ست له‌فه‌لسه‌فه‌ی به‌هاکان چیه و لقه‌کانیش کامانه‌ن؟ باسی یه‌کیک له‌وانه بکه؟
- ۷- قسه له‌فه‌لسه‌فه‌ی جوانی بکه؟
- ۸- ئه‌و بیردۆزانه چین که لیکۆلینه‌وه‌ی شاکاری هونه‌رییه؟
- ۹- مه‌به‌ست له‌فه‌لسه‌فه‌ی میژوویی چیه؟
- ۱۰- لوژیک پیناسه بکه و گرنگیه‌که‌شی پوون بکه‌وه؟
- ۱۱- مه‌به‌ستمان له‌فه‌لسه‌فه‌ی یاسا چیه؟
- ۱۲- مه‌به‌ست له‌فه‌لسه‌فه‌ی زانست چیه؟
- ۱۳- جیاوازی له‌نیوان فه‌لسه‌فه‌ی ئایین و لاهوت چیه؟
- ۱۴- میتافیزیک چیه و خویندنگه گرنگه‌کانیش کامانه‌ن؟

بەشى چوارەم

خستنه پرووی میژووی فەلسەفە لە شارستانیەتی کۆنەکاندا

پێشەکی:

گرنگی میژووی فەلسەفە:

لیکۆلینەو لە میژووی فەلسەفە و اماڵی دەکات لە کاروانی هزری (بیری) مرۆڤایەتی و یاساکانی تیگەین و ئەزمونە میژووییە مەزنە کە ی زانیاری مرۆڤ بۆ جیهان و ەربگرین. میژووی فەلسەفە چۆنیەتی ەەرکەوتنی شیوەکانی بیری بێردۆزی و ڕیگاکانی زانیی زانیاریمان بۆ دەخاتە ڕوو. ەەرۆهەا فیری ریگای دروستی بێرکردنەو بەکارهینانی زانیاریمان دەکات بۆ گۆڕینی جیهان، یەک لە بێرمەندەکان دەلیت: (بێرکردنەو ی بێردۆزی شتیکی تایبەتی سروشتیە (غەریزیە)، بەلام تەنیا بە شیوەی خوویک یان ئامادەکاری، دەتوانی پەرە ی پێدریت، تاکو ئیستاکەش هیچ ەویەک نییە بۆ ئەو تەنھا لیکۆلینەو ی ەموو فەلسەفە ی رابردوو نەبیت).

میژووی زانستی فەلسەفە بنچینەکانی ڕیبازە فەلسەفەییەکان و ەۆکارە شاراوەکانی پشت ئەمە ەردەخات و ەیواو متمانەش لەناخی مرۆڤ دەرویتی و دەییەستیەو بەهیزی ژیری مرۆڤایەتی و تواناکە ی بۆ ناسینی جیهان و یاساکانی . لەپال بایەخە زانیاریە کە یەو، لیکۆلینەو ی میژووی فەلسەفە بایەخیکی رامیاری و کرداری و پەرۆردەیی دەبەخشی. ەەرۆهەا میشکی مرۆڤ بەو زانیاریە فەلسەفیانه دەولەمەندتر دەکات کە مرۆڤ لەماو ی کاروانە درێژکە یەو دایهیناون. یارمەتیشی دەدات بۆ وەرگرتن و پەرەپێدانی چاکترین دابەکانی ئەو بێرە. بەلگەو نمونەو توانا بە مرۆڤ دەدات بۆ وەدیھینانی تایبەتە سەرەکییە کە ی خوی کە بێرو خوشویستنی زانیارییە.

فەرماوێش کردن و گۆینەدان بەرابردووی بێرکردنەو لە فەلسەفەدا

ناكریٲ، چونكه میٲووی فەلسەفە بریتییه له فەلسەفەو بەردەوام له نویبونهوهو پەرەسەندنکی بەیهكەوه بەستراو دایه. ئەم گێروگرفتە فەلسەفیانهی كه فەیلەسوفەكانی پێشوو لییان دواون تا ئیستاكەش ماون و له دوارۆژیشدا دەمیننهوهو بابەتەكانیان نهگۆراون هەرچهنده توخمی نویی خراوته سەر.

قۆناغهكانی یان دابهشکردنه سەرەکییهكانی میٲووی فەلسەفە:

نووسینی فەلسەفە له خۆرئاواو لای زۆربهی نووسەرەكانی كۆن تا سەرەدەمانی زووش بەفەلسەفەیی یۆنان دەستی پێكراوه(سەدهی ٦ پ.ز) بگره بهچەند لاپەرەیهکی كه میش بهلای فەلسەفەیی ئیسلامی نهچوون سووریشتن لهسەر ئەوهی كه له خۆرهلاتی كۆن (چین و هیندو میزۆپۆتامیا و دۆلی نیل) فەلسەفە نهبووه.

ئیمه دەربارهی میٲووی فەلسەفە پهیرهوی ئەم دابهشکردنهوهی خوارهوه دهکەین:

- ١- فەلسەفەیی خۆرهلاتی له هیندو میزۆپۆتامیا و دۆلی نیل.
- ٢- فەلسەفەیی یۆنان و فەلسەفەیی رۆمان.
- ٣- فەلسەفەیی ئیسلامی.
- ٤- فەلسەفەیی نوی، له سەرەدەمی بوژانهوهی ئەوروپا و دوايي ئەو سەرەدەمه.

یهكهم: پهیدابوونی ریپازەكانی هزری(بیری) و فەلسەفی له هیندو میزۆپۆتامیا و دۆلی نیل:

له زۆر كۆنهوه شارستانییهتی رەسەن لهناوچهكانی خۆرهلات دەرکەوت و مرقفەكانی نیو ئەو شارستانییتیانە هەمیشە سووربون لهسەر (دروست کردنی ژیان) و پرەخساندنی سروشتیکی لهبار. لێرهدا: تهنیا له دوو بنكه له بنكهكانی شارستانییتیه كۆنهكان دەوییین كه(میزۆپۆتامیا و دۆلی نیله).

۱- بیروپا ھزری و فەلسەفیەکان لە میزۆپۆتامیا:

بیرکردنەوێ لە میزۆپۆتامیا دەگەرێتەوێ بۆ چاخە بەردینەکان، شارستانیەتی سۆمەریەکان بە کۆنترین شارستانیەتی ناوچەکە دادەنرێت و سۆمەریەکان لەباکوری میزۆپۆتامیا (کوردستانی ئەمرۆ) کۆچیان کرد بۆ باشوری میزۆپۆتامیا. وشارستانیەتی سۆمەریەکانیان دامەزراند، شارستانی سۆمەریەکان بەرھەمی ئاو و خاکە، ئەم دوو توخمە (ئاو و خاک) پێویستیەکانی کشتوکالی لە خاکی لەبار و خانوو لە قور (گل) و سۆلەت و خشتی نەخش و نیگارو نووسینی بۆ دانیشتوانی نیوان دیجلەو فورات سازدا بوو، چونکە سۆمەریەکان وایان بەبیردا دەهات، کە مرۆڤ لە ئاو و گل (قور) دروستکراوێ. لە پاشان خێل ونەتەوێکانی کە لە دورگەیی عەرەبەوێ هاتن، وەک ئەکەدیەکان و ئاموریەکان و ھێ دیکە لە میزۆپۆتامیا و ولاتی شام و میسر نیشتەجێبوون وشارستانیەتی ھەموولایەک ئاویتەیی یەکتربوون. ھامورابی (١٧٩٨ پ ز - ١٧٥٠ پ ز) شەشەم پادشای دەولەتی بابلی یەکەم، لەھەموو پادشاکانی دیکە زیاتر بایەخی بەیاساو دانانی دەستور و دادپەرەوێ داوێ ئەو شوێنەوارو پاشماوێ کۆنانەیی کە لەناو جەرگەیی زەویدا دۆزراونەتەوێ، ھەموویان ئەو بیرە فەلسەفیانە دەخەنە پوو، کە لەبارەیی بوون (گەردوون) و ژیان (مرۆڤ) دەسووڕینەوێ، وەک لە (چیرۆکی ئافەریدە = خالق) و (داستانی گلگامیش) و چەندان دەقی دیکەدا لە زمانە کۆنە پەرسەنەکان بە دەردەکەوێ.

ئێمە دەتوانین ئەم بیرو رایانە بکەین بە سێ بەشەوێ:

أ- ھزرە فەلسەفیە گەردوونی و سروشتییەکان:

دەرکەوتنی بیرو فەلسەفی لە میزۆپۆتامیا بە ھەنگاوە یەکەمەکانی زانستە سروشتییەکانی وەک گەردوونناسی و بیرکاری لە لایەکەوێ، و بە ئەفسانەوێ لە لایەکی دیکەوێ بەسترا بوو. فەلسەفە بە واتا رێک و تاییەتمەندییەکەیی وەک شیوہیەکی جیا لە شیوہکانی ھۆشیاری کۆمەلایەتی مرۆڤایەتی ھێشتا دەرناکەوتبوو. پەرسەندنی کشتوکال و

ئاودىرى وبىناسازى پىويستى بە فراوانکردنى زانىارىيە زانستىيەكان بوو
بۇ بەكارهيتانيان لەژيانى كىداريدا، پىويستىيەكانى ژيان، پىويستى بە
دانانى پۇژژمىرىكى رىك بوو بۇ چاودىرى مانگ و خۇرو ئەستىرەكان،
كەئەمەش رۆلى ھەبوو لە پىشكەوتنى زانستەكان.

بابلىيەكان بنچىنەكانى جەبرو ئەندازەيان دانا، رىيازىكى نىك بە رەگى
دووجايان دۆزىيەو ھەو چۆنىەتى شىكارکردنى ھاوگىشەى پلە دوويان
خستەروو، ھەروەھا بابلىيەكان سىستەمى (شەستى)يان لە ژمىركارىدا
داھىنا كە تاكو ئىمىرۆكە لەھەموو لايەكى جىھاندا بەكاردەھىترىت (كاتژمىر
۶۰خولەكەو ۱خولەكىش=۶۰چركە).

رامانە فەلسەفەيە يەكەمىنەكان بە يەكەم ھەولدانى بىرمەندە كۆنەكانى
دانىشتوانى مىزۆپۇتاميا دادەنرى، بەتايىبەتى ئەوانەى كە پەيوەندى بە
تىگەيشتنى دياردەكانى گەردوون و دەربرىنى خەم و تىروانىيەكانى
مروڤەو ھەيە.

ئەو بىركردنەو سەرەتايانە رۆلىكى گىرنگى ھەبوو لە پەيداوون
و سەرھەلدانى بىرى(ھزرى) فەلسەفى لەنىو دانىشتوانى مىزۆپۇتاميا،و
ئەفسانەكان بەرە بەرە گۆران بۇ بىروباو ھەرى بىرى و فەلسەفى سەبارەت
بەنەژادو بنج و بناوانى جىھان و دەرکەوتنى بوونەو ھەرەكان (موجودات)
يەك لەدواى يەك. لەبەر ئەو دەبىنين ئەدەبىيات لە مىزۆپۇتاميا پەرە
لەچىرۆكى ئافەرىدە(خەلىقە)و چىرۆكى گەران بەدواى نەمرى و بەدواى
ژيان دا. لىرەدا تەنيا وىنەيەكى سەرتاپاگىرىتان بۇ دەھىنەو ھەربارەى
ئافەرىدە (خەلىقەت).

باوەرە كۆنەكانى مىزۆپۇتاميا (ئاو) بە سەرچاوەى ھەموو بوونەو ھەرى
دىكە دادەنىت، بەلام گەران بەدواى ژيان و نەمرى، ئەوا لە داستانە
بەناوبانگەكەى گىگامىش ئاماژەى پىكراو، ئەم داستانە بۆمان بەدەردەخات
كەچۆن گىگامىش بەمردنى (ئەنكىدو)ى ھاوړى، پەرىشان بوو ھەو
حەپەساو ھەو بەدواى ئەو ھەدا گەراو، چۆن زىندوى بكاتەو، مەرھەمى
دابەيتى، يان بدۆزىتەو، مروڤ لەچنگ مەرگ رزگار بكات. ھىماكانى

داستانەكە ئاماژە بۇ بىرە فەلسەفە قول و بەرزەكان دەكات گەر چى بەلۇژىك ودارشتى فەلسەفى گوزارشتى لى ناكات. گەرەترىن شتى كە شارستانىيە كۈنەكانمان پىشكەش بەمرۇقايەتى كردوو، دۇزىنەوھى نووسىن و تۆماركردن و سەرکەوتنىان بوو لە بواری گواستەوھى (بىرورپاكان) بۇ (ھىما)، پاراستى ئەمانە لەسەر تاتەقورپى سووركراوھ بوو كە بۇ ھەزاران سال لەمەوبەر دەگەرپىنەوھ.

ئەم بىرە ھزرانە، ھەولیان داوھ وەلامى ئەم پرسىارانە بدەنەوھ: بنچىنەى بوون چىيە و ھوى پەيدابوونى چىيە، چۆن شتەكان دۆزراونەتەوھ؟

سەرچاوھ كۈنەكانى مىزۇپۇتاميا لەسەر راستى گەردوون وھە پىكھاتوون كە دەلین: ھەموو بوونەوھرەكان (موجودات) بە مرۇقىشەوھ، بە لە دايكبوون ھاتوونەتە كايەوھ، ھىچ شتى لەدوو ھۆكار بەدەر نىيە: (دايك و باوك) بەواتاى نىرو مى. بۆيە سەرچاوھى يەكەمى پەيدابوون وبنەپەتى بوونەوھرىش(ئاوھ) ئاوى پىرۆز كە لەدوو توخمى نىرو مى كارلىك دەكەن، واتە پەيدادەبن بەھوى ھىزىكى ناديار كە لەئاوھكەدا ھەيە، دەتوانى ئەم ئاوھ ژيان بكاتە بەر بوونەوھرەكان وھىزى بوژانەوھى ژيان و پىكھاتەى بوونيان پى ببەخشىت، بۆيە دەبينىن ھەموو بوونەوھرى پىويستى بەئاو ھەيەو ناتوانى بى ئاو ژيان بگوزەرىنى. نە مرۇقنە گياندار نە رووھك بەبى ئاو ناژى. ئاو شتى نەبووھ كەچى لەئاو ھەرچى زىندەوھر و گيانلەبەرە دروست بوو، وھىچيان ئەمانە بەبى ئاو ھەلناكەن، ئەمەش لەقورئانى پىرۆزدا بە راشكاوى ھاتووھ و خواى مەزن دەفەرموى ھەموو شتىكى زىندووومان لەئاو دروست كردووھو گيانمان كردووھ بە بەرىدا(وجعلنا من الماء كل شىء و حى) (سورەتى الانبياء - ئايەتى ۳۰). ھەروھە لەدەقە كۆن وپىرۆزەكانىشدا ھاتووھ كە:(مرۇق لەروھى قور دروست كراوھ، ئەو قورەى كە لە ناخى دەريا قولەكاندا دەرھىنراوھ، چونكە ئەو جوړە قورە زور پاك و خاوينە)، بۆيە: دەگوترى: مرۇق بەخاوينى دروستكراوھ وسروشتى پاكەو لەھەموو پىسىيەك بەدوورە - لەم بواردەدا بىرورپاى

جۆراو جۆر ھەيە.

پوختەي لیكدانەوہی گەردوونی لە میزۆپۆتامیادا (لەدوای لابردنی لایەنە داستانیەكەي) پیمان دەلی: ئەم گەردوونە بازنەيەكی ریک و پیکە وزیندەگی و چالاکی پیوہ دیار دەبی و ھەموو شتی لە پیناوی (ئامانج) یک دا دیت و دەچی، واتە بە دەوری ئامانجیکدا خول دەخوات، ئەو ئامانجەش گوێزایەلی خواوەندە(الالهة) بۆ گەیشتن بە بەختیاری مرۆف ئەوہی کە لەسەر زەوی روودەدات(نیوہی خوارووی گۆی زەوی، بوونی تەواوہ) دەگەریتەوہ بۆ ھۆیەکانی بوون لە ئاسماندا (نیوہی سەرۆوی گۆی زەوی) لە بازنەي بووندا. لەسەر ئەم بنچینەيە سیفەتی تەواویان داوہ بە بوون، چونکە باوہریان وا بووہ کە بازنە تەواوترین شیوہکانی ئەندازەيە و کۆی پلەکانی دەکاتە (٣٦٠) پلە بە ھەر چوار گوشە وەستاوہ کەيەوہ، کە ھاوتان لە گەل یەکدیدا لە خالی مەرکەزی (ناوہ راست) و ماوہيەکی وەک یەک دوورن (تیرەکان و نیوہ تیرەکانی ئەندازەيی).

ب- بیر(ھزر)ە رەوشتی و کۆمەلایەتیەکان:

بەلام مەسەلەي چاکە و خراپە و دادپەروەری و شتی رەواو نا رەواو و بەختیاری و کوێرەوی، کە شوینەوارەکانی عیراقی کۆن لیی دەدوین، وەک (ئارامگری ئەیوب) و (یاساکانی میلەكەي حامورابی) و (چاکسازی ئۆرکاجینا) و (پەندی ئەحیقار) و (دوورگەي بەختیاری و نەمری دلمون) ئەمانە ھەموویان بابەتی(فەلسەفەي رەوشتین) لە زاراوہي ھاوچەرخدا، چونکە بیرمەندە کۆنەکانی میزۆپۆتامیا، باوہریان بە سروشتی چاکە ھەبووہ و لە ھەمان کاتدا باوہریشیان بە خراپە ھەبووہ لە مرۆفدا، لە ھەمان کاتدا دیسان باوہریان بەوہ ھەبووہ کە لە دوا دیاردەکانی زۆرداری و کوێرەوہرییەوہ شتی دیکە ھەيە، لیژەدا نامانەوي لەوہ زیاتر پەرە بە دوانەكەمان بەدەین، چونکە باسەكە دوورو درێژ و فراوانە - بە ھەر حالاً ئەم بیروپرایانە دابەش دەکرین بەسەر دوو جۆر بۆچوون:

یەكەم: گوتراوہ لە مرۆفدا، ئارەزووی چاکە و ئارەزووی خراپەش ھەيە،

چونكه ھەر بەم شيۋەيە دروست بوو.

دووھم: دھگوترى، مرۇف چاكەى لە سروشتيدا ھەيە، چونكە لە قورپكى پاك درووستكراو، بەلام خراپەكارى (شەرانگىزى) لە ژینگە كۆمەلايەتيەكەيدا دەرگاي پيگرتوو و كارى تيكردوو بە چاك و خراپ كاردەكاتە سەر بارودۇخى گشتى و ئەو ژینگەيەى مرۇف و كۆمەلى تيدا دەرژى.

بىرمەندە كۆنەكانى ميزۇپۇتاميا بە بىرو و ھۆش و دووربىنى خويان و ئەزمونەكانيان لە ژياندا دركيان بەو كردوو كە مرۇف، گيانداريكە و چارەنووسى رۆژى لە رۆژان ھەر (مردن) ە. ئىنجا بۇ ئەوھى لە (مەرگ) نەسلەميئەو و نەترسى ھاتوو رووى كردۆتە كاركردن و دروستكردنى (خانوو) بۇ خوى و دەستكەوتى گەورەى بەرھەمھيئاو بۇ خزمەتكردنى مرۇف، بۇ ئەوھى بىروباوەر و كارى جوان لە پاش خوى بەجى بەيلى. كاريكى و ھا بكات خەلكى لە يادى نەكەن و ميژووش ھەرگىز توانست و ھيز و وزەى ژيرى و تواناي جەستەيى لەبىر ناكات، كە بۇخزمەتكردنى ھاورپەگەزەكانى ئەنجامى داو و بەرھو پيش و بەرزبوونەو پالى پيۋەناو ھەتا بەرھو پلەى شارستان پيشكەوتن بردوويەتى، ئەم سەركەوتن و شارستانىش تەنيا بە خۆدورخستەو لە زولم و زۆردارى و ھويەكانى و ئەنجامەكانى نەبيت - بە تەك، يان بە كۆمەل - پيک نايەت و مرۇف لە ساپەيدا ناحەويئەو.

ئىنجا لە پيناوى (بەربەستكردن) ى پالئەرە خراپەكاريەكان لە ھەندى دلا و دەروونى نەزان. دەسلەتاتى سەركوتكەر - بە ھەموو شيۋەكانىەو (كۆمەلايەتى، ئاينى، سياسى) ھيترايە كايەو بۇ پاراستنى لاوازەكان لە دەست زولمى بە ھيزەكان (پارەدارەكان و خانەوادەكان و دەرەبەگەكان و دەسلەتە خۆسەپيئەكان). ھەروەھا (ياسا) دانرا بۇ پاراستن و چاوديرى (ئازادى خەلكى و ئاساييش و مافى ژيان بە سەربەستى و دوور لە زەبرو زەنگ). ھەروەھا ياساش دانراو بۇ دانانى سنوورى پەيوەندى نيوان تاكەكانى كۆمەل و دەزگا و دامەزريئراوەكان. ئەمەيە ئامانجە

هاوبه شه کانی بیرمه نده کان (مفکرین) له شارستانی میزوپوتامیای کون. ههروه ها کونترین چاکسازی مروقایه تی، که پیمان گهییوه (چاکسازیه کانی ئورکاجینا) یه (۴۲ سده پیش زاین). که له (ئازادی = ئەمارجی) ددهوی، له پیناوی ئەوه دا ههزاره کان. به خوشی بژین له پالا دهوله مهنده کان دا پیکه وه یاریده یه کتر بدن له کارو باری دنیا یان، له چوارچیوه ییکی پتهوی یه ک گرتوودا بژین و بهریوه بچن و نه هیلن، دوژمن و بیگاته: ئەو یه ک گرتنه پچر پچر بکات له کاتی شالاو هینانه سهریان.

به لام له (داستانی گلگامیش) دا ئەو شانازییه بۆ بیرمه نده کانی شارستانی میزوپوتامیای کون، که هه ر چی بابته تی فله سه فه ی مروقایه تی هه یه وه ریان گرتووه و لیان کۆلیوه ته وه به شیوازیک سازاندویانه له گه ل شارستانی بگونجیت و بۆمانیان به جیهیشتوه به دارژاوی. ههروه ها له نرخه کانی رهوشتی ش دواون، بۆیه ده بینین سه ره تای ئەم داستانه نه مره به هه لویستیکی فله سه فیانه ی پوون ده ست پیده کات وله ئاودانکاری وپه ند ددهوی وبه مروقه کانی هه موو سه ده و چهرخه کان - ۴۴ - سه ده له مه و به ر ده لی:

- ئەو هه موو شتیکی دیوه - گۆرانی به یادی ولاته که ی گوتووه.
- ئەو هه موو شتیکی زانیوه و - سودی له په ندو ئەزموونه کان وه رگرتووه.
- ئەوه داناو هۆشمه ند به هه موو شتی... هتد. بۆ ئەوه ی کۆتایی به ینی، به نمایشه کانی و کویره وه رییه کانی مروف، و له ناوچوون (الفناء) و شه رانگیری و به رهنگار بوونه وه ی کاره گران و قورسه کان، هه تا جاردانی ئەم ئەنجامانه ی خواره وه:

یه که م: سه رکه وتن به سه ر ترس و پارایی (تردد) و لاوازی و تاکپه رستی خراپ و به دکار.

دووهم: گه شبین به ژیان و دوارۆژه وه، له ته ک ئەوه ش دا مه رگ به به ر چاومانه وه دیت و ده چیت، به لام به مروف، ده گوتری ئازابه و له مه رگ مه ترسه، ئەویشی به کاری چاکه و یاریده دان و ئاخاوتنی به سوود و کاری باش و کرده وه ی په سه ند و، دژ به شه ر و ناته واوی

و زولم بوہستہ و رہتیانبکہوہ مہیلہ لہ دل و دہروونتہ جی خویان بکہنہوہ، تو بہم کردہوانہت ہہمیشہ: تا ہہتایہ بہ نازی و نہبہردی دہژیت، ہہر و ہک لہ داستانہکہدا لہسہر زاری (گلگامش) ہوہ ہاتوہ ئو کہسہ کہسیکی ئازا قارہمانہ و ناوی لہ نیو ناوہ نہمرہکاندا تومار دہکری، بہمہ داستانہکہ کوتایی بہ گیروگرفتہ چارہنووس دہہینی بہ شیوہیہکی ئہرینی (ایجابی). کہ بہ مروقی راگہیاندوہ دہتوانیت بہ نہمری بمینیتہوہ، ئہگہر خزمہتیکی باش پیشکەش بہ کہسانیکی دیکہ بکہیت. یادکردنہوہی چاکہ لہ سہرزاری خہلکیہوہ لہ دواي مہرگی مروق و لہناوچوونی لاشہکہی، ناوی بہ نہمری لہ میژوودا دہہیلنہوہ و نہوہکان یہک لہ دواي یہک بہ چاکہ ناوی دہہینن.

بہلام بیرۆکەي (دادپەرورەي) و تیکۆشانی مروق لہ پیناویدا ئہوہ بوو یاساکانی میژوپۆتامیای کۆن ریکی خستووہ، یاسای ئۆرنہمو (۲۲ سەدە پ.ز) دا ئہمہیان تومار کردووہ، ہەرودہا(لہبت عەشتار) یش (لہ سەدەي ۴۰ پ.ز) دا بہ پی دەستوورہکہی خوی توماری کردووہ. ہہتا دہگاتہ سہر میلہکہی حامورابی (۱۷۵۰ پ. ز) ئہم دەستوورہ بہ ھوی دادپەرورەي دادوہران و قازی بہ ویزدان و مروقی ھوشمەند بەدیھیناوە و بلابووتہوہ کہ. کۆمہلگہی بہختیار ئامانجی خواوہندەکان و مروق بووہ.

۲- بیرورا فہلسەفی و زانستیہکان لہ دوئی نیلدا:

پەیدابوونی شارستانی لہ میسری کۆندا، دہگەریتہوہ بۆ چوارہم ہہزارہی پ.ز، لہ بواری تہماشاکردنی گہردوون و زانیاری بیردۆزیانہ، دہبینین پەیوہندی نیوان (خواو مروق) یان ریکخستووہ و بیرۆکەي (یہکتاپہرستی)یان لہ لا پەیدا بووہ، وہ باوہریان بہ ژیان یاش مردن ہہبووہ، کہ تیایدا پاداشت و سزا نہک تہنیا بہ پەپرہوکردنی شیوہکاریہ ئایینیہکانہوہ بہندن، بہلکو بہ رەفتار و رەوشت پاکي ژیانیشہوہ بہندن .

درووستکردنى ھەرپەمەكان و مۆمياكردنى تەرمى مردوان ئەنجامى
ئەو بىرۆكەيەن.

بەم شىۋەيە مىسرىيە كۆنەكان بىنچىنەكانى باۋەرە دوانى يەكەي
(گەردوون و مرقۇ) يان دانا، و رايان گەياندا خواكان يان يەك خوا
بەرامبەر بە گەردوونى ماددى ھەيە. لە شىش بەرامبەر بە دەروونى
مرقۇ. لىكدانەۋەي ئەوتۇشيان بەشىۋەي ئەفسانەيى بۇ دروست بوونى
گەردوون داناۋە.

ئاو(نون)يان بە نەژادى بونەۋەرەكان (موجودات) داناۋە. لەۋەۋەش
خواكان پەيداۋون، كە ھىزە سىروشتىيەكان ۋەك گەرمى و شى دەردەبىر.
ھەرۋەھا يەككى لە ئەفسانە باس لە خواۋەندى (فتاح) دەكات، كە لە رېي
ۋشەي (ببە)ۋە، شتەكان دروست دەبن، ئەم بىرۆكەيە، بىرۆكەي ۋشەي
(كرىستيانمان) بەبىردىننەۋە، يان ئەو فەرمانەي خوامان دەھىننەۋە ياد،
كە ئەگەر شتىكى ويست لە قورئانى پىرۋزدا دەفەرموئىت (ببە). ئەۋىش
دەست بە جى (دەبىت). (انما قلنا لشيء اذا اردنا ان نقول له كن فيكون
(النحل-٤)).

دانىشتوانى مىسرى كۆن رۆلىكى شارستانى (بىرى و زانستى) ديار
و جيايان ھەبوۋە ئەو سەرچاۋانەي دەربارەي بىرى مىسرىيە كۆنەكان
و ھەتا ئەمرو پىمان گەشتوون، ۋەك گەلاي بەرەدى(بەردىات) و (كتىبى
مردوۋەكان) و دەقەكانى ھىرۋگلىفى ۋدەقى (مەنفىس) دەربارەي خەلىقەت،
زانبارى زورى دەربارەي گەردوون و بىرى رەۋشت گرتۋتە خۆي
(تىدايە).

ھەمووشيان لە دەورى يەك تەۋەر (محور) دەسوورپنەۋە، ئەۋىش
(گەردوون)ە لە كارىگەرى ئەستىرەكان و ھەسارەكان دەدوئ لە ژيانى
مرقۇدا بە تايبەتى (خۆر و مانگ). بە وردبوونەۋە دەبىنن لىكچوونىك
(تشابە) ھەيە لە نىۋان ھەندى بۆچوون و لىكدانەۋەي بىردۆزەيى سەبارەت
بە گەردوون لە لاي مىسرىيەكان و بۆچوون و لىكدانەۋەكانى دانىشتوانى
مىزۆپۇتاميا، سەبارەت بە نەژادى شتەكان، لە دەقى (شارى مەنفىس)

دا دەبینن: بیر و بۆچوونی بیرکەرەو ميسرییهکان لەو دەقانهدا هەول دەدەن، شیتەلکردنیکى فەلسەفە و لیکدانهو دەیهکی هۆشیارانە بۆ نەژادی بوون و خەلیقەت بەیننەو و بە (ئاو) و خوا (فتاح) و بەو وشەیهو و بیبەستنهو، کە لەسەر ئاوی پیروژدا گوتراوە. هەرچی یان بوونەو و هەیه بە بۆنەى هۆکاریکەو هاتۆتە دى، ئەویش لە دایک بوونە (زاووزى یە). کەواتە لە هەر بوونەو وەرێک دوو هۆ هەیه ئەویش بوونی (نێر) و (مێ) یە. ئەگەر یەکیانگرت بە پێی ئەفسانە کۆنەکان و بیروپرای بیرمەندەکان و دانایانی کۆن، بوون (وجود) دیتە کایەو.

بیرمەندە کۆنەکانى ميسرى لایەنى رەوشتیان لە دەقەکانى (ژیانى دووهم) دا چارەسەرکردووە کە لە کتیبى (مردووەکان) دەبینرێ و هەرەشە لە خەلکی دەکات و دەبیژێ: نەکەن کاری خراپە بکەن، چونکە هیچ کەسێ لەو دنیا، یان ژيانى دووهم لە دەست سزا رزگارى نابێت ئەگەر بێتو لەم دنیاى دا کاریکی خراپ بکات لەو دنیا حیساب و سزا چاوەڕپى دەکات.

بیرۆکەى مەرگ (فەنابوون) چارەسەرى لە بیرۆکەى کۆنى میزۆپۆتامیا بە (نەمرى مەعنەوى) بۆ دانراوە کە بۆ پیاوچاکان و خاوەن کردووە باشەکان و کارە بەنرخەکان دیتەدى (بەچاک یادکرەو هیان). کەچی بیرۆکەى کۆنى ميسرى چارەسەرى (مەرگ) ی داناو بە بەرجەستەکردنى (نەمرى ماددى) بە هۆى دوو دەستکەوتى زانستى مەزن کە یەکیکیان مۆمیاکردنى لاشەیه لە زانستى نۆشدارى و ئەویتیریان هەرەمەکانە لە زانستى ئەندازەیی و گەردوونناسى دا. هەرەمەکانیش بە تاییەتى بۆ (فیرەوونەکان) تەرخانراوە، چونکە ئەو فیرەوونانە لە بیرۆکەى ميسرىدا بەرزبوون و گەیشتونەتە پلەى خواوەندە پیروژەکان، هەتا شا (ئەخناتوون = ئەمنوفسى چوارەم) مێردى (نیقەریتی) بیرى یەکتاپەرستى هینایەکایەو لە ژێر کاریگەرى ژنەکەى کە لە میتانیەکانى کوردستان بوو و بیرۆکەى خۆرپەرستى داھینا، لەم بوارەدا بزوووتنەو (ئەخناتوون) لە تەک مەرامەکانى ئیبراهیم خەلیل (خودا لێى رازى بێت) لە

يەكتاپەرستى دا يەك دەگرېتەوۋە كە بانگەوازى بۆپەرستى تاكە خوايەكى
گەورەو مەزن دەكرد لە ولاتى بابل (مىزۇپۇتاميا)، گەرچى ھەردوو
بانگەوازەكە لە مىسر و مىزۇپۇتاميا دا لەرووى تويژىنەوۋە جياوازيەك
ھەيە لە نيوانياندا.

۳- فەلسەفەى يۇنانى:

لە دوايىەكانى سەدەى ھەوتەم و سەرەتاكانى سەدەى شەشەمى پ.ز.
ئەم فەلسەفە يۇنانىيە بۇ يەكەم جار لە كەنارەكانى خۇرئاواى ئاسىيائى
بچووك (ئەيۇنيا) سەرى ھەلدا لە دوايىدا لە ئىتالىا و شارە كەنارىيەكانى
دوورگەى سقلىەو، لەدوايىشدا لە ئەسىنا لەسەدەى پىنجەمى (پ.ز.)
بلاوبۆوۋە لە سەدەى پىنجەم و چوارەم دا گەيشتە ئەوپەرى گەشانەوۋە .

لە گرنگترىن ھۆيەكانى دەرکەوتن و پەيداىبوونى فەلسەفەى يۇنانى بە
مەبەستى ژماردىنيان نەك راڤە كردنيان ، ئەوانەن:

۱- پيشكەوتنە پيشوۋەكەى شارستانىتيەكانى مىزۇپۇتاميا و مىسرى
كۆن و فينيقيەكان و شارستانىتيەكانى دەريائى ئىجە كەبە دەستيان
ھىتابوو.

۲- شوينى جوگرافى و بازىرگانى دوورگەى مەلتىە لە ئاسىيائى بچووك
بە شوينىكى بازىرگانى دادەنرى لەگەل خۇرھەلات دا، چونكە لە
مەلبەندەكانى ئەو شارستانىتيە كۆنانەوۋە نزيك بوو كە لە خالى يەكەم
ناومان ھىنان، ئەم دوورگەيەش، يەككە لەو دوازدە دوورگەيەى كە
ھەريمى (ئەيۇنيا)يان پىك دەھىنا لە ئاسىيائى بچووك.

۳- بارى راميارى و ھزرى(بىرى) يۇنان باش بووۋە چونكە ئاشتى
و ئارامى تىيدا بەرقەرار بووۋە و رىككەوتنامەى ئاشتىشى لەگەل
دراوسىيەكانىدا بەستبوو.

۴- ئازادى بىركردنەوۋە بە تايبەتى لە ئەسىنادا ھەبووۋە، چونكە ھىچ
فەلسەفەيەكى ناوەندى نەبووۋە كەتپروانىيىكى ديارىكراو بسەپىنى

بەسەر بىرمەندەكاندا (مفكرين)، بەلكو باوەرهكانيان تەنيا ھەرشتيكى
 ئايىنى و نەريت بوو. لەسەر مروّف ھەر ئەو بوو كە پيشبينەكان
 بەدواى خۆى دەربارەى گەردوون و مروّف دابريژى.
 ئەگەر بگەريينەو بۆ سەدەى شەشەمى (پ.ز) دەبينين چالاكايە
 بىرى و ھزريەكانى رۆلەكانى ئەو ولاتانەى كە كەوتبوونە ژير دەسەلاتى
 يۆنانيەكانەو ھەموويان لە دەورى (نەژادى گەردوون و بوون)
 دەخولانەو. پرسىارى فەلسەفيان دەربارەى (ناوەرۆكى) شاردراوەى
 پشت بوون دەکرد. لەم كارەياندا بەھەر رەنگ و شيوہيەك بيت پابەند
 بوون بە وەلامە فەلسەفيەكانى مىسرو ميزوپۇتاميا. لەپالا ئەو دا كە
 سووديان لە دەستكەوتە زانستىيە جياجياكان وەردەگرت، وەك نۆشدارى
 و بىركارى و گەردوونناسى و فيزيا و دەرياوانى (الملاحه) دەورىكى
 گرنگى ھەبوو بۆيەكەو بەستنى راستەوخۆى دانىشتوانى دوورگەكانى
 يۆنان و كەنارەكانى باكوورى دەرياي سىپى ناوەرەست بە دانىشتوانى
 كەنارەكانى شام و باكوورى ئەفريقيا، لەرووى شارستانى سەربازيەو،
 سەرەراى ئەمانەش دەبينين زانستخوزان و لايەنگرانى زانبارى لە
 بيانەكان روويان دەكردە مەلبەندەكانى شارستانى لە دۆلى نيل، بۆ
 وەرگرتنى زانست و زانبارى و گەرەنەو بۆ ولاتە دواكەوتووكانيان بۆ
 بلاو كردنەوہى شارستانىتى.
 دەتوانين وەلامەكان و شيكردنەوہكانى فەلسەفەى يۆنانى بە پىي
 پەرەسەندنى قۇناغەكانى ميژوو بۆ سى قۇناغ دابەش بكەين:

ھەنگاوى يەكەم:

فەلسەفەى يۆنان ھەتا سوكرات:

ئ- فەيلەسوفەكان ليكۆلینەو لە جیھانى دەرەو دەكەن:

پرسىارە گەرەكە لیرەدا بریتیيە لەوہى ئايا رەچەلەكى شتەكان
 چيە؟ ئايا گۆران و زۆرى ھەيە؟ لەسەر ئەو بنچينەيە دەتوانريت خویندنگە
 زۆرەكان تا ھاتنى سۆفستايیەكان دیارى بكرين. خویندنگەكان ئەمانەن:

خویندنگه‌ی ئایونیا، خویندنگه‌ی ئیلی، خویندنگه‌ی زۆری، خویندنگه‌ی
فیساکورسی، خویندنگه‌ی گهردیله‌یی.

هه‌رچی (خویندنگه‌ی ئایونیا)یه که به ناوی ئایونیا‌ی ئاسیای بچووکه،
فه‌یله‌سووفه‌کانی وه‌لامی ئه‌و پرسیاره‌ی سه‌ره‌وه‌یان داوه‌ته‌وه و هه‌ولیان
داوه به شیوه‌یه‌کی فه‌لسه‌فی وزانستی وه‌لامی بده‌نه‌وه، که ره‌چه‌له‌کی
شته‌کان یه‌ک توخمه، یان یه‌ک شته که یه‌که‌م که‌ره‌سته‌ی هه‌موو شتیکه.
ئه‌م توخمه‌ش یان ئاوه، یان تیکه‌لیکی یه‌کسانه له هه‌موو شتیک، یان
هه‌وایه، یان ئاگره. له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی که ره‌چه‌له‌کی شته‌کانی به یه‌ک له‌و
توخمانه‌ داناوه، له‌هه‌مان کاتدا دانیان به هه‌مه‌ جو‌ری و زۆری و گو‌رانی
شته‌کان ناوه.

هه‌رچی (خویندنگه‌ی ئیلی) ئه‌وا به‌رپه‌رچی ئه‌م بۆچونه‌ی داوه‌ته‌وه
به‌وه‌ی که چۆن شته‌کان هه‌مه‌جو‌ر و زۆرن، و گو‌رانیان تی ده‌که‌ویت،
ئه‌گه‌ر ره‌چه‌له‌ک و پیکهاتنیان یه‌ک توخم بی‌ت؟
شیکاره‌که ده‌بی‌ت یه‌ک له‌م چاره‌سه‌ره بی‌ت:

چاره‌سه‌ری یه‌که‌م بریتیه‌له نکولی کردن له هه‌موو گو‌ران و
هه‌مه‌جو‌ری و زۆری، وه‌ده‌بی بل‌یین یه‌ک ره‌چه‌له‌ک و یه‌ک بوون هه‌یه،
که ئه‌مه رای فه‌یله‌سووفانی (ئیلیا) ی خوارووی ئیتالیا بووه و له‌سه‌ر
بنچینه‌ی وته‌ی ئه‌وان (خویندنگه‌ی ئیلی) پیکهات که دانی به هه‌یچ زۆری
و گو‌رانی‌ک نه‌ده‌ناو ده‌یووت که ئه‌مه له‌کرداری زانیاری هه‌ستی ته‌واو و
رواله‌تی خه‌له‌تینه، به‌لام زانیاری ته‌واو که ژیری ده‌یگاتی ئه‌وه‌یه که بوون
یه‌که چ کورسی بی‌ت یان دره‌خت. بوون سیفه‌تی گه‌وه‌ه‌ری شته‌کانه،
جیاوازی نیوان شته‌کانیش جیاوازی لاوه‌کین، ئه‌م دوو خویندنگه‌یه‌ی
سه‌ره‌وه، (خویندنگه‌ی یه‌ک‌بوون)یان پی ده‌ووتریت.

چاره‌سه‌ری دووه‌م بۆ به‌رپه‌رچدانه‌وه‌که‌ی پيشوو: بریتیه له قبول
کردنی زۆری و گو‌ران و، ره‌چه‌له‌کی شته‌کان یه‌ک نییه، به‌لکو چه‌ند
ره‌چه‌له‌ک و توخمیکه.

لی‌ره‌دا (خویندنگه‌ی زۆری) په‌یدا بوو، که یه‌ک له فه‌یله‌سووفه‌کانی

ئەم چوار توخمەى بە رەچەلەكى شتەكان داناوہ(ئاو و ھەواو ئاگر و گل): فەیلەسوفىكى دىكە وتوویەتى (تۆ) یان (گەردیلە) ى ئىجگار ورد رەچەلەكى شتەكانن كە لە ھەر پشكىكان چەند بچووك بن، رېژەيەكى ھەموو شتىك لە موو وخوین و گوشت و ھتد...ى تىداهەيە، لە ھەردوو بارەكەشدا شتەكان لە چوار توخم پىكھاتبن یان لە گەردیلە، لە بەشى جیاوازی ئەو رەچەلەكە پىكھاتوون (لەو توخمانە یان لەو گەردیلانە). تاییبەتیەكانى ھەر یەك لەو توخمانە یان گەردیلانە ئەوہیە كە بە چەسپاوى دەمیننەوہ، توشى گوران یان ھەلچوون نابن، بەلكو ئەوہى دەبیت ئەو توخمانە یان ئەو گەردیلانە تىكەل دەبن، ئەو لەشەى پىكى دەھینن (ئاویتە) نییە، بەلكو تىكەلەيە لە رېى (گەردبوونەوہو جیابونەوہ)، واتا شتىكى نوئ دروست نابیت، بەلكو تەنیا ھاتنە پال یەك و گەردبوونەوہیە، وەك چۆن لە دەنكە گەنم و جۆ و نىسك بە یەكەوہ كۆدەكەینەوہ ھەروەك قوتابخانەى گەردیلەيى وای بۆدەچى.

(خویندنگەى فىساگۆرسى) ش خویندنگەيەكى گەردیلەيى بووہ لەگەل ئەوہشەوہ كە (ژمارەى) بە رەچەلەكى یان سەرەتای ھەموو بونەوہران داناوہ. ژمارە بە لایانەوہ شیوہى ئەندازىارى وەردەگریت، بۆ نموونە ژمارە (۳) بە سیگۆشە يەكسانە، لەبەر ئەمە بە راي ئەوان ھىچ شتىك نییە لە ژمارە پىك نەھاتبیت، واتە بە شیوہى ژمارە نەبیت، واتە شیوہى ئەندازىارى ھەيە. بىجگە لەمە دانیان بە چوار توخمەكە ناوہ كە رەچەلەكى شتەكانە، واتە باوہریان بە پىكھاتنە ماددیەكەى شتەكان ھەيە، بەلام وایان داناوہ كە شتەكان شیوہو شوین وەردەگرن، شیوہيەكى ئەندازىارى وەك گۆ(تۆپى پى) یان خشتەك و بەو شیوہ. ھەروەك (فىساگۆرسى) وادەلین كە لە خوارووى ئىتالىا پاش مردنى فىساگۆرس پىكھات. فىساگۆرسى كە رىكخراویكى رامىارى وئایىنى و فەلسەفى بووہ، دژایەتى دىموكراسى ئەسینای كردووە. فىساگۆرس دەلێت دەروون ماددە نییە و نەمرە و گیانەكان لەرىگەى گیانگۆركى (التناسخ) دەگوازىنەوہ، ھەرئەویش بوو واتای خوشرەويستى بۆ دانایی فەلسەفەى دانا.

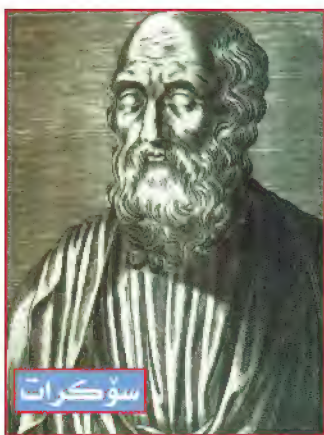
(خویندنگه‌ی گهردیله‌یی) که دیموکریتس دامه‌زرینه‌ری بووه، یه‌ک لیکدانه‌وه‌یی وچه‌ند لیکدانه‌وه‌یی به‌یه‌که‌وه کۆکردۆته‌وه، ره‌چه‌له‌کی هه‌موو شته‌کان به‌لای ئه‌و خویندنگه‌یه گهردیله‌ن و په‌رت نابن، ئه‌و گهردیله‌نه یه‌ک شیوه‌ن به‌سروش و پیکهاتنیان یان به‌ بنچینه‌ی دامه‌زاندنی ماددیان، به‌لام به‌شیوه جیاوازن (وه‌ک دوو پیتی B.A) وه‌به‌ریز وه‌ک (AB.BA) وه‌به‌دانان وه‌ک (H.I)، ئیتر له‌و جیاوازیانه‌و له‌ژماره‌ی پیکهاتنه‌ری ته‌ن (له‌ش) شته‌کان و ئه‌وه‌ی هه‌یه جیاوازه‌بن. هه‌موو شتیکیش ته‌نانه‌ت ژیان و ده‌روونیش له‌ گهردیله‌ پیکهاتوون و گهردیله‌ش هه‌مووی پرن (هیچ بۆشایی له‌ناویاندا نییه)، هه‌رچه‌نده له‌بۆشایی دا ده‌جولینه‌وه، گرده‌بونه‌وه‌ی گهردیله‌کان بۆشایی تیده‌که‌وی به‌مه‌ش ته‌نه‌کان (له‌شه‌کان) له‌که‌لین و چرییان و قورسایان جیاوازه‌بن. جوله‌ی هه‌تاهه‌تایی، گهردیله‌ هه‌تاهه‌تاییه‌کان هه‌لده‌دات و به‌یه‌کدا ده‌چن و له‌گه‌ل بۆشایی دا ته‌نی بچوک گه‌وره‌ پیک دینن، گهردیله‌ خۆی به‌ته‌نهاره‌نگ و چیژ و بۆن و قورسایی نییه به‌لام ئه‌مانه‌ گشتی پیکدین به‌ کۆبونه‌وه‌یان له‌ ته‌نیکدا، وه‌به‌هه‌سته‌کانمان هه‌ستیان پیده‌که‌ین، راستی شته‌کان راستی ته‌نه‌کان نین که‌له گهردیله‌ پیکهاتوون، که‌ئه‌مه‌ش یه‌که‌م خالی جیای سیفه‌ته‌ سه‌ره‌کیه‌کانی شته‌کان (سیفه‌ته‌ تاکه‌کانی گهردیله‌کان) و سیفه‌ته‌ ناسه‌ره‌کیه‌کانی بارگه‌و ته‌نه‌کانه‌.

ب- فه‌یله‌سوفه‌کان روویان کرده لیکۆلینه‌وه‌ی مروّف:

سۆفستاییه‌کان له‌ سه‌ده‌ی چواره‌م و پینجه‌می پیش زاین په‌یدا بوون. وایان له‌ فه‌لسه‌فه‌ کرد روو بکاته بایه‌خدان به‌ مروّف له‌ جیاتی گه‌ردوون. واته‌ له‌ لیکۆلینه‌وه‌ی گه‌ردوونه‌وه بۆ لیکۆلینه‌وه‌ی مروّف. ئه‌مه‌ به‌ هۆی ئه‌وه‌وه بووه که‌ ئه‌سینا به‌سه‌ر ئه‌یۆنیا و هه‌ندی دوورگه‌ی ده‌ریای ئیجه زāl بوو و به‌سه‌ر فارسه‌کاندا سه‌رکه‌وت و (پیرکلئس) ده‌ستووریکی دیموکراسی بۆ دانا.

که‌ پئویستی لیدوانی رامیاری و یاسایی و هه‌لبژاردن زیادی کرد له‌گه‌لیدا پئویستی مامۆستا بۆ ووتار بۆئه‌وه‌ی کارله‌ کۆمه‌لگه‌ بکات

پهیداوو. بهو شیوهیه مامۆستایان پهیداوون و واتای (سۆفستایی) له سهرهتادا ههر ئهمه‌ی ده‌گه‌یاند واتا مامۆستایانی دانا(حه‌کیم) به‌رامبه‌ر به‌کرێه‌کی که‌م، ئهمانه‌ زیده‌پۆییان له‌ دووپاتکردنه‌وه‌ی رێژه‌یی ههر زانیارییه‌ک و ههر راستیه‌ک ده‌کرد. ده‌یان وت راستی وچه‌وتی و چاکه‌ و خراپه‌ گشتی نین، به‌لکو چاکه‌و خراپه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ تاکه‌که‌س ده‌یبنیت. ئهمه‌ واتای وته‌که‌ی (پروتاگوراس) ی دامه‌زرینه‌ری خویندنگه‌که‌یه‌: (مرۆف پیوه‌ری ههموو شتیکه‌).

سۆکرات: سۆکرات که‌ له‌ سالی (۳۳۹ پ.ز)

ده‌رکه‌وت له‌گه‌ل ئاراسته‌کانی سۆفستاییه‌کان نه‌یار بوو، ههر چه‌نده‌ وه‌ک ئه‌وان له‌ فه‌لسه‌فه‌ی سروشتی و لیکۆلینه‌وه‌ی گه‌ردوون دوورکه‌وتبووه‌ و فه‌لسه‌فه‌ی له‌ چوارچیوه‌ی لیکۆلینه‌وه‌ی مرۆف ه‌یشتبۆوه‌و ده‌یووت (ئه‌ی مرۆف خۆت بناسه‌). له‌ چاکه‌ ده‌دواو له‌گه‌ل زانیاری جووتی ده‌کرد. به‌ لای ئه‌وه‌وه‌ ئه‌وه‌ی بزانیته‌ چاک ده‌ییت، ئه‌مه‌شه‌ واتای وته‌که‌ی

(چاکه‌ زانینه‌) بایه‌خی به‌ دیاریکردنی واتای وشه‌و چه‌مک داوه‌، واتا دانانی پێناسه‌ی جیگیر بۆ شته‌کان. به‌م شیوه‌یه‌ توانی به‌رپه‌رچی سۆفستاییه‌کان بداته‌وه‌ که‌ یاریان به‌ وشه‌ ده‌کرد. به‌ تاوانی تیکدانی لاوان و نکولی کردن له‌ خواکانی شار و باوه‌ره‌ینان به‌ خوای تر بریاری کوشتنی درا. به‌ بریاری دادگه‌ له‌ به‌ندیخانه‌دا ژه‌هری خواردوه‌و. باوه‌ری وابوو که‌ ده‌روون پاش مردن ده‌مینیته‌وه‌. زۆر خویندنگه‌ی سه‌ر به‌ فه‌لسه‌فه‌که‌ی ئه‌و په‌یدا بوون و یه‌کی له‌ قوتابییه‌ هه‌ره‌ گه‌وره‌و گرنگه‌کانی ئه‌فلاتوون بوو سۆکرات ه‌یچ کتیبیکی له‌ دوا به‌جی نه‌ماوه‌، به‌لام وردبینی له‌ (هونه‌ری کۆلین) دا کرد به‌هۆی وتویژه‌ فه‌لسه‌فه‌یه‌کانی ده‌رباره‌ی مرۆف و سروشتی مرۆف و بنج و بناوانی زانیاری و کۆله‌که‌کانی زانیاری. سۆکرات له‌ ژیانی خۆیدا،

بەرەنگارى ئەو ئالۋىيە بۆۋە، كە سۆفستايىيەكان بەسەر بىر و ھۆشى
لاۋەكان سەپاندبوويان، واتە ھۆشيان پى چەۋاشە كىرەبون.

ئەم فەيلەسووفە دواى دانايى كەوتىبوو، ھەمىشەو بە بەردەوامى
لە تەك خۇيدا دەيگوتەو، ئەم دانايىش ئەمەيە (ئەى مرۇف خۇت
بناسە) ھەتا بتوانىت ئەم دەستەواژەيەى كە لە كاھىنەكان رۇژى لە
رۇژان بىستىبووى كەپىيان ووتىبوو: (ئەى سۆكرات تۆ لە نىوان ھەموو
ئەسىنىيەكان داناتر و بە دادترى) لەسەرى بىرۋات. (سۆكرات) زۆر بە
جەرگانە بەرەنگارى بىروبۋەرى سۆفستايىيەكان بۆۋە، چونكە ئەو
بىروبۋەرە ئالۋىو سەرلىشىۋىن بوو، ھەرچى سۆكرات بوو، باۋەرى
بە پىغەمبەرىتى ھەبوو، باۋەرى بە ھەۋادارى رەۋشتى و ئايىنى ھەبوو،
باۋەرى بە ژيانەۋەى جارى دوۋەم و بوونى دادپەرۋەرى و راستى
ھەبوو، ھەرچەندە سۆفستايىيەكان نكوليان لى دەكرد. لە پىناۋى راستى
و راستىكارىدا، ملكەچ نەبوو و سووربوۋە لەسەر بىر و باۋەرەكەى. بۆيە
نەيارەكانى لەنىو دەسەلاتى حكومەتى يۋناندا، بە گرتىيان داو تاۋانىكى
گەرەيان خستە پالا و دادگە حوكمى مردنى بەسەردا سەپاند و، بە ژەر
كوشتيان، خۇشى نەيوست لە بەندىخانە رابكات. قوتابىيەكەى (ئەفلاتون)
زۆر بە شانازى و جوانى و رىكوپىكىەۋە ناۋى بە (نەمرى گيان) تۆمار
كردو، ھەرچى بىر و بۆچوونەكانى سۆكرات ھەبوو دەربارەى ژيانى
دوۋەم و دادپەرۋەرى خوا ھەموۋى تىدا خستە پوو.

سۆكرات لە سالى ۳۳۹ پ.ز بە ژەر دەرمان خواردكراو بۆيەكجارى
سەرى نايەۋە دواى ئەۋەى ھەرچى كۆلەگەكانى لىكۆلىنەۋەى فەلسەفى
و زانستى و رەۋشتى ھەيە ھەموۋى دامەزراند، قوتابىيەكەى ئەفلاتون،
دواى ئەۋىش ئەرستۆ گەشەيان پىدا و نەيان ھىشت بىروراپايەكانى بىفەوتىن.

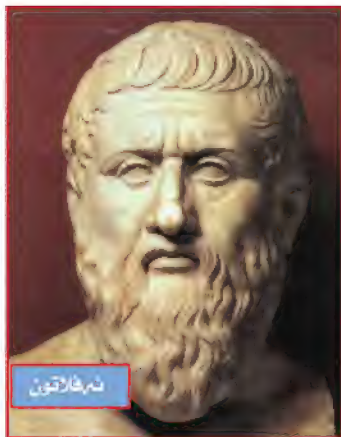
ههنگاوی دووهم

قۇناغى بوژانەوہى فەلسەفەى يۇنانى (گەردوونى و رەوشتى)

ئەفلاتون و ئەرستو:

بە لە سىدارەدانى سۆكرات، فەلسەفە تووشى نەھامەتییەكى گەورە
ھات، چونكە بىر و رىيازەكانى سۆكرات لە لایەن قوتابییە زیرەكەكانیەوہ
لەوانەى بە دواى زانست و فەلسەفەدا دەگەرەن، زۆر سوودیان لەو
دەسكەوتانەى سۆكرات وەرگرت تا كار گەیشتە ئەوہى كە لەسەر دەستى
ئەوان لىكۆلینەوہكان گەیشتە راددەى كامبۇون لەسەر ھەردوو ئاستى
گەردوونى و رەوشتى (واتا لەسەر دەستى ئەفلاتون و ئەرستو).

۱- ئەفلاتون (۳۴۷ پ.ز)

ئەفلاتون فەیلەسوفىكى ئەسیناییە، كتیبى
(كۆمار) و (ياساكان) و (وتویژەكان) ى داناوہ،
لە دواى ئەوہى سەرسام بووہ بە فەلسەفەى
سۆكراتەوہ. وتوویژى دژ بە سۆفستاییەكان
تۆمار كردووە، بە لە سىدارەدانى سۆكرات
زۆر دلگران و پەست بووہ.

ھەولى داوہ چاكسازى (كۆمەلایەتى-
رەوشتى- فەلسەفى) جیبەجى بكرى، بەلام
سەرکەوتوو نەبوو، چونكە چارەسەرەكانى لەم

بوارەدا راستەقىنە (واقعى) نەبوون و خەيالى بوون، بۆیە ئەفلاتون بە
(نموویى- مثالى) ناسرا:

أ- ئەفلاتون لە فەلسەفەكەیدا، پشتى بە دوو بەرنامە (سەرکەوتن) و
(دابەزین) بەستووہ لە پىكەيتانى زانیارى دەربارەى گەردوونى و
رەوشتى.

دەبینین لە بەرنامەى (سەرکەوتن)دا پشت بە تیببى و ھەلەنجان
دەبەستى، بۆ ئەوہى لە گەردیلە بینراو و ھەستىپىكراوہكانەوہ بچیت بۆ

واتای گشتگیر و سهرتاپاگیر یاخود له کاروان و پیرۆت و شاسوار ... هتد وهک له تاکه کهسی بچیت بۆ (مرۆقایه تی). به لām له بهرنامه ی (دابەزین) دا ئەفلاتون به لگه کاری به کارهیناوه بۆ ئەوهی له زانیارییه وه له واتای گشتگیری و سهرتاپاگیریه وه، واته له (مرۆقایه تی)یه وه بچیت بۆ گهردیه ههست پیکراوه کان (تاکه کهسه کان) له کاروان و پیرۆت و شاسوار و هتد. ب- ئەم فهیله سووفه، فهلسه فه گهردوونیه که ی له سهر بنچینه ی بیرۆکه ی نمونه یی (مثالی) دامه زرانده، شته کان له لای ئەو سی شتن: (خوا) ی مه زن هه یه که ناوی ناوه (ئەندازیاری مه زن). دووه میان (به ها نه گۆر و په ها کان) که بوونیان هه یه له جیهانی ئاسماندا (که نمونه ی تهواو و بهرزن بۆ هه موو شتیکی خولقیندراو)، سییه میشیان (سروشتی شیواو) که پیویستی به یاساو ئەندازه هه یه.

(ئەندازیاری مه زن) سروشتی شیواوی ریکخستوه و یاسای نمونه یی و جوانی تیدا داناوه، ناوه رۆکه کانی زهوی و وینه ی نمونه یی و هاوشیوه کانی له خۆگرتوه. هه ر وهک بوونی (گیان) له جهسته دا. گیان (وینه یه کی نمونه یی) ئاسمانیه خراوته جهسته ی سروشتی زهوییه وه، بۆیه گیان تیده کۆشی بۆ جیا بوونه وه له له ش و گهرانه وه بۆ ئاسمان له رپی مردنه وه، یان گیانگۆرکی (دۆنا دۆن) (تناسخ الارواح).

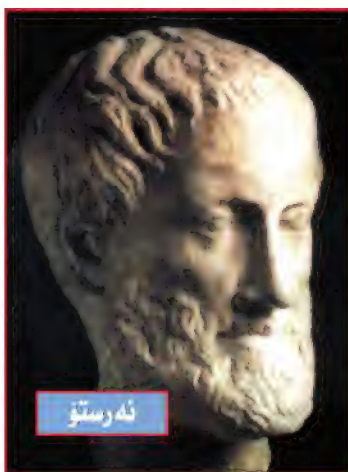
پ- ئەفلاتون قوتابخانه یه کی بۆ فهلسه فه دامه زرانده ناوی نا (ئەکادیمییه) و له سهر دهروازه که ی نووسی (تهنیا ئەو که سانه یینه ژووره وه، که ئەندازه دهزانن)، چونکه له توێژینه وه ی فهلسه فی و ریکخستنی بیر و هزره کان و تیروانین گرنگی به ئەندازه و بیرکاری ددها، هه ولی ددها که کۆمه لگه یه گ بینیه کایه وه که فهیله سووفه کان بییه ن به رپوه، هه یج خراپی و ئازاری تیدا به دی نه کری، وهک ئەوه ی که له کۆمه لگه ی ئەسینیدا ده یبینی. له بهر ئەوه ئەم فهیله سووفه زانیی تهواوی شته کان، و ناوه رۆک و چیه تی و نمونه ژیرییه کانی کرد به بابته کانی زانیی یه قینی راست و دروست، له مه دا شوین پیی مامۆستاکه ی کهوت، چونکه هه ربه ته نها پشتی به هه ستردن و گومان و دیارده ئالوگۆرکراوه کان

نەدەبەست، بىر كارىشى بە نموونەيەك دانا بۇ بۆچۈنەكانى بىرى بەرز كە هيچ گومانى ناگرىتە خۆى.

ج- ئەفلاتون باوەرى بە نەمرى گيان وگەرانهوہى بۇ جیہانى ئاسمان ھەبوو، ھەروہا بروای بە (گیانگورکى- تناسخ الارواح) ھەبوو، كە لە زیاتر لە يەك جەستەى ھاوبەشدا دەگیرسیتەوہ، لە ھەموو بوونەوہرە زیندووہکاندا.

مروڤ بە بۆچوونى ئەفلاتون، ئەو دروستکراوہیە (مەخلوقەيە)، كە گەرەيى ئەندازيارى مەزنى تیدا بەدى دەكرى، دەروونى لە تەك جەستەيدا كۆ دەبیتەوہ، وە لە ناخى ھەموو مروڤيكا سى دەروون ھەيە (شەھوائى) و (تورەيى) و (ژییریيتى)، ژیرەكان ئەوانەن كە دەروونە ژیرەكەيان زالە بەسەر دەروونە تورەكەيان (لە دل دا) و بەسەر دەروونە شەھوائیەكەيان (لەگەدەوہەناودا)، بەمەش چاكە و پەسندى بۆخۆى رادەكیشى، ھەست بە راستیەكانى پر لە خیر و بەرەكەتى مەزن دەكات. ئەمە ئەو بەختیارییە، كە كەس ھەستى پى ناكات، جگە لەوانەى (فەلسەفەى میتافیزیكى) دەزانن (كە بە چوار دەورى جیہانى ئەو دیو سروشتدا، دەسورپیتەوہ). زانىنى راست و رەوا ئەو زانیارییە، كە بابەتەكانى خوا و دنیای نموونەيى و ئاسمان و چاكەكان...

ئەمەش ئەو ئەو ئامانجەيە، كە دلا و دەروونى مروڤ بە دوايدا، دەگەرئى لە رپرەوى پاكركاریدا، ھەتا گەرانهوى بەرزو پەسەند بۇ جیہانى ھەوا، بەدەست دەھینى. ھەروہا بۇ جیہانى نموونەيى.

ئەرسىتۆ

۲- ئەرسىتۆ (۳۲۲ پ.ز):

ئەرسىتۆ فەیلەسوفىكى مەكدونىيا (مەقدونىيا) يیە. فەلسەفەى لە (ئەكادیمیيەى ئەفلاتون) خویندووہ، ھەمیشە لە ھاوړيكانى سەرکەوتووتر بووہ. زیرەكى خۆى پیشانداوہ

له میانه ی لیځولینه وه له فلهسهفه و په څه گرتن له بیردو زه که ی (ئه فلاتون) ی ماموستای له باره ی (نموونه یی) . باوه ری به لیکدانه وه ی خوره لاتی له باره ی گهردوونه وه واته به (زینده گی هه ساره کان) هه بووه، که لای دانیشتوانی کونی میزو پوتامیا ودولی نیل هه بوو. توژیینه وه ی فلهسهفه گه یاندوته لوتکه. ئهم و فیرکاره کانی پیان دهگوترا (پویشتیاره کان = المشائین)، چونکه کاتیک وانه ی فلهسهفه ی له قوتابخانه نوییه که ی دهگوته وه له باخیکا که له دوا ی مه رگی ماموستا که ی کردی به مه لبه ندی فلهسهفه و ووتنه وه، به پی وانه که ی دهووته وه بوخویندکاره کانی له ناو باخه که دا. ئه رستو-ماموستای ئه سکه نده ری مه کدو نیش بووه له کوشکی شاهانیدا بو ماوه ی چهند سالیک ئه رستو به (ماموستای یه که م) ناوبراوه، له بهر دانانی چندان دانراوی دهر باره ی فلهسهفه ی جوړاو جوړ، به تاییه تی له مهیدانی لوژیک و بهرنامه وباسی توژیینه وه، ههروهک چوون موسولمانه کان دواتر (فارابی) یان ناونا به ماموستای دووهم.

۱- بهرنامه که ی:

ئه رستو به بهرنامه یه کی زانستی ناوی دهرکردبوو، ئهم بهرنامه یه ش پستی به تیبینی و دهستنی شانکردنی کیشه که و بارودوخه که ی و بوچو وونی که سانی پیشووتر ده به ست له باره ی کیشه که تاده گه یشته ئه وه ی چاره سه ریکی گونجاوی بو دابنی. ئه رستو بهرنامه ی بیرکاری- لوژیکي له باسه جیا جیا کانیدا. به کار دهینا، بو ئه وه تیده کو شا هه تا (زانستیکی به لگه دار واته: به لگه نه ویست) دابمه زړینی، که پشت به زانیاری و بیرو باوه ر سهره تاییه کان به ستی له یاسا کانی هوکاري (السببیه) له زانستی سروشتیدا.

۲- فلهسهفه که ی:

فلهسهفه که ی ئه رستو فلهسهفه یه کی سروشتیانه بووه که بابه ته کانی (هه سته پیکراو و جوولینه ر) ی بوونه وه ره کانی دامه زران دووه له سهر بناغه یه کی پته وی پشت به ستوو به زانین و هوکار و ئه نجام، تاده گه یشته هوکاري یه که م له جولانه وه دا، ئه ویش پاش ئه وه ی که

بۆي دەرکەوت شتەکان لە جیهانی سروشتیدا لەسەر چوار ھۆکار دامەزراون: (ئەو کورسیەکی کە لەسەری دادەنیشین بۆی بە نمونە وەردەگرین):

یەکەم: ھۆکاری کردەیی: کە ھۆی دروستکەری کورسیەکە (ھۆی نزیک) (دارتاشەکە)یە.

دووەم: ھۆکاری کەرەستەیی (ماددی): کە ھۆی کەرەستەکەیی کورسیەکە دەنوێنی (دارەکە)یە.

سێیەم: ھۆکاری شێوەکی: کە شێوازی ئەندازەیی کورسیەکە بە چ شێوەیەکی ئەندازەیی و ھونەری دروستکراوە، دەنوێنی.

چوارەم: ھۆکاری نادیار: کە مەبەست لە دروستکردنی کورسیەکە (دانیشتن).

ئەم ھەموو ھۆکارانە بە پێی چەند یاسایەکی ھەمەجۆر لەسەر (ئاستی بوونی سرووشتی) گۆراو کار لە یەکتەری دەکەن لە نیو جۆلەییەکی بەردەوام لە (پەیدا بوون و لەناو چوون) و گۆراندا.

فەلسەفەیی میتافیزیکی (ئەودیو سروشت) بابەتەکەیی لای ئەرستۆ بوونە بە رەھایی (الوجود بالاطلاق) بۆیە لەسەر بناغەی زانیاری (ھۆکاری یەکەم) (خوای گەرە) دامەزراوە، بەو وەسفەکی کە ھۆی جۆلانەوێ ھەموو شتەکانە بەبێ ئەوێ خۆی بجوولێ. ئەرستۆ بابەتی ئەودیو سروشت (میتافیزیکی) ی بە گرنگترین بابەتەکانی فەلسەفە دەژمارد چونکە لە دەوری زانیی ھەموو زانیارییە ژیری و بیروباوەرە سەرەکییەکان و پێشویینە بالاکانی شتە پایەدارەپاکەکانی جیهانی ئاسمان دەسورپیتەو، لەوێ کە ھۆشی ئەستێرە کارلەیک کەرەکانی جیهانی سەر زەمین.

بەلام سەبارەت بە پەيوەندی فەلسەفەکەیی ئەرستۆ بە رەوشتەو: ئەوا بابەتەکانی (وەک مەوژ و خێر و خۆشی و کرداری چاک) ی لەسەر بنەمای تیروانینیکی پەروەردەیی دامەزراوە.

تاییدا مەوژ وەک لاپەرەییەکی سپی لە سەرەتای بوونیەو بەدی دەکریت پاشان زانیاری و پێگەیاندا ناپەرەواکەیی لە ژینگەو دەورووبەرەکەیی

وهردهگرئ، بۆيەش بايەخيكي گرنكي به پەروەردەکردن داوہ بهوہى كه رەگى خوورەوشتى چاك و زانيارى راست و رەوان دادەكوتى. بناغەى بهختەوهرىش لە لاى ئەرستو ھەستكردنە بە كارى فيركردنى ھەركەسيك تا دەگاتە رادەى ھەستكردن، وزانىنى چاكەيە لە خودى خۆت(لەلايەن ھەركەسيك) تادەگاتە رادەى ھەستكردن بە ھاكانى جوانى و چاكە كه ئەمەشيان بەراستى مايەى شادى مروڤە. چاكە لاى ئەرستو (ناوهندىكى زيڤينە) (الوسط الذهبي) بە پيى ئەوە مروڤ خۆى لە توندپەوى و لەرئ لادان (التطرف والانحراف) سەبارەت بە رەفتاريەوہ دوورەپەريز دەگرئت. پياوچاكيش ئەو كەسەيە كه (زیدە) و (زیدەپووى) (الافراط والتفريط) لە ھەلوستەكانى رەوشتيدا بە ھوى ھەستكردنى بە (ناوهندى زيڤين) ى ھاوسەنگ ناكات، ئەمەشيان لە زالبوونى (ھيزە ھوشمەندەكان) (القوى العاقلة) بەسەر ھيزەكانى نيو ناخى مروڤ وەك (توورەبوون و شەھووت) (الغضب و الشهوة) ديتە كايەوہ.

بۆ نموونە ئازايەتى ناوندىكە لە نيوان (ترسنوكايەتى و ملھورپەتى) (الجبين والتهور)، كەچى دادوهرى گونجاندن وھاوشيوەکردنە لە نيوان رەفتارى مروڤ وياساى رەوشتى.ليژەدا ئەرستو سەبارەت بە فەلسەفەكەى رەوشت و راميارى و كۆمەلايەتییەكەى باسى خيزان و پەروەردە و كۆمەل و ريكخراوان و ريسا گشتيەكان دەكات.

لە دواييدا دەمارگيرىكەى بۆ ئەسینا ئەوہندەى نەمابوو پاش سوكرات پەكيش بەفەلسەفەكەى ئەرستو بخات، كاتى كە دووچارى پيلانەكانى ھاوچەشنى پيلانەكانى پيشوو بۆوہ بهوہى كە (ئەرستو بيگانەيەو خەلكى ئەسینا نييە) ئەرستوش ھەر بە شەو ئەسیناى جئ ھيشت و دەيگوت: (نامەوى جارئكى ديكە خەلكى ئەسینا زەفەر بە فەلسەفە ببەن).

لەسالى ۳۲۲ پ.ز ئەرستو كوچى دواييكرد پاش ئەوہى سوپاى خویندكارەكەى خۆى (ئەسكەندەرى مەكدونى) شالاوى بەرەو جیھانى خۆرھەلات برد تا گەيشتە چين، وسالى ۳۲۳ پ.ز لە بابل دەمرئ ولەناوچەى ئەسكەندەريەى نزىك بابل دەنيژرئ.

ئەسكەندەرى مەكدۇنى شارى (بابل) ى كرد بە پايتەختى شانشىنەكەى
لە خۆرھەلات لەبەر مېژوو مەزنەكەى و شارستانىتى و ئاوەدانىە سەرنج
راكىشىەكەى.

قۇناغى سىيەم:

فەلسەفەى يۇنانى پاش ئەرستو(گومانكاران، ئەپىكورسىيەكان،
هەيوانىيەكان، قوتابخانەكەى ئەسكەندەرىە):

۱- گومانكاران: (الشكاك)

ئەم رىبازە لە سەدەى چوارەم و سىيەمى پىش زايىن بلأو بۆو و تا
سەدەى يەكەم و دووەمى زايىن درىژەى هەبوو.
تيايدا دەيانگوت برىار و هاودژىەكەى يەكسانن بەم پىيە مەحاله برىار
لەسەر شتەكان بەتەواوەتى بدرىت، بۆنمونه دەللىن بە هەست دەزانم كە
هەنگوين شىرىنە و ئاگر سوتىنەرە، بەلام دەبى برىار لەسەر ئەو نەدەم
كە هەنگوين شىرىنە و ئاگر سوتىنەرە، بەم چەشنە لەم برىار لەسەر نەدانه
هيمنى و شادى و بەختەوهريمان دەست دەكەوى، كە ئەمەش مەبەستى
فەيلەسووفن، راستىيەكانىش چەسپاويان بۆنىيە و يەكبوونىش لە زانين
دا نىيە.

۲- ئەپىكورسىيەكان (الابيقورية):

رىيازى گەردىلەى يۇنانى پىشوو لەسەر دەستى (ئەپىكورس)
گەشەى سەند، دواى ئەوەى قوتابخانەيەكى لە ئەسینا بە ناوى (باخچەى
ئەپىكورس) دامەزراند. بە پىچەوانەى بۆچوونەكەى(دىمۆكرىتس)
ئەمە واى بۆدەچوو گەردىلەكان قورسايىەكيان هەيە لە سروشە دا
ويەك نىين، بەمەشيان جياوازى نىوان بوونەوهرەكانى ليك دەدايەو
وباوهرى بە هەبوونى سروشەى هەبوو، بەلام هەولى ئەوەشى داو كە
سەربەستى مرقۇ بە شىوہيەكى گەردىلەى ليك بداتەو بە واتەيەى كە
گەردىلەكان لە بۆشايى دواى ئەوەى كەدەكەونە خوارەو لە خۆيانەو
دەتوانن لابدەن يان بچەمىننەو. بەم تىروانىنە ساكارانە ئەو دەسەلمىنن

که لادانی گەردیلەکان مەرجیکی گرنگەو یەكگرتنی گەردیلەکان شتیکی کاتییه و داوای تام وچیژی هەمیشەیی واتە ژیرییهتی دەكەن. لە بارەیی رەوشتەووش دووپاتی ئەوەیان دەكردهوه كه تام وچیژی هەست كردن داواکاری ئەو مرقهیه كه بروای بە دوارۆژ نییه.

۳- هەیانیهكان (الرواقية):

ئەم فەلسەفەیه لە سەدهی چوارەمی پیش زاین پەیدا بووه تا پاش زاینیش بەردهوام بوو. رەوشت تەوهری فەلسەفەكه یانە كه لەسەر زانستی سروشتی و لۆژیک دامەزراوه. بەلای ئەوانەوه فەلسەفە باخیکه كه زانستی سروشتی خاكە بەپیتەكه یەتی، و لۆژیک پەرژینهكه یەتی، و رەوشت بەرهمەكه یەتی. خواو جیهانی ماددیان بەیهك داناوه، هەموو جیهان لای ئەوان بوونهوهریکی زیندوو و گیانیکی گشتی هەیه و بە یاسایهکی گشتی بەنده. رایان وابوو كه جیهان یەكه و شیوهی گۆیه، بەپێی نەخشەیهك یان قەدەریکی گەردوونی خوایی گشتگیر بە مەبەست و ئامانج هاتۆتەوه یەك، كردهوهكانی كهسان ملكهچی پیوستیه و لای رزگار نابن، ئەوهی هەیه ئایا لەخۆمانهوه لەگەڵیادهروین یان سەپاوه بەسەرماندا. (هەیان) تا رادهی خۆبەختکردن بەرژەوهندی گشتی پیش بەرژەوهندی تایبەتی خۆی داناوو، باوهریان بە (هاوولاتی جیهان)وه هەبووه و ئایا یۆنانی و ئایۆنانی، ئافرهت و پیاو، كۆیله و ئازاد هەمووی وهك یەكن.

۴- خۆیندنگەیی ئەسكەندەرییه:

پاش دامەزراندنی ئیمپراتۆریهتی رۆمانی، خۆرئاوا رۆوبهرووی شەپۆلیك لە رێنمایی ئایینی و سرووته خۆرههلاتیهكان بووه، بەتایبەتی مەسیحیهت بۆیه فەلسەفەیی ئایینی پەیداوو. لێرهدا لە خۆیندنگەیی ئەسكەندەریه لەسەر دەستی ئەفلۆتینی میسری بیردۆزی (رژانهوه) هاتهگۆری، ئەفلۆتین (لەنیوان ۲۰۳ - ۲۷۰ز

ژياوه) له ميسر له دايك بوو، له گډل هلمه تيكا له دژي فارسه كان سهرى له خوره لات داوه، له پاشاندا چوته روما، يه كيک له خوينکاره كانى نووسينه كانى له بهرگيكا كوكردوته وه به ناوى (نومينه كان - التاسوعات) كه (٥٤) په يامى بچووكه دابه شكر اوه به سهر (٦) كومه له، ههر كومه له يه ك له (٩) نامه پيكهاتووه، بابه ته كانيشى بريتين له مروځ وره وشت وجيهانى ههست پيكر او و ئاگادارى خوايى ودهروون و ژيريى وهتد. ئه فلوتين واى بينيوه كه: خوا ته واوه وهه موو بوونه وهرانى تر له لايه ن زاتى ئه وه وه رڅاونه ته وه به شيوه ي زنجيره ياخود قوناغ كه ئه مانه ن: ژيريى يه كه م، دهروونى گشت، دهروونى تاك، جهسته ي زيندووان . تا گه يشتنه كه رهسته ي يه كه م كه ئه مه ريگه ي دابه زينه، ههرچى ريگه ي چوونه سهره وه يه، ريگه ي رزگار بوونه له جيهانى ماددى كه له جيهانى ههست پيكر اوه وه دهست پيډه كات و به رزده يته وه به ره و خوا دواى رهنجى گيانى.

فەلسەفە لە شارستانیتى چىن دا:

فەلسەفە لە چىنى كۆن دا پيش ھەزاران سال دەرکەوتوو و کەوتبوو و ژيەر کارىگەرى سى ئاراستەى سەرەكى بىرکردنەو (بوزى - تاوى - كۆنفۇشىۋسى). ھەموو ئەو بىروباوەرە ئاينىيانە بە شىۋەيەك تىكەلاۋى لەنيوانيان دا ھەبوو كە زۆر نزيك بوون لە يەكترى.

ئاينى باو لە چىن برىتى بوو لە تىكەلاۋ بوونى بابەتە ئەفسوناۋىيەكان لەگەل ھەرسى بىرى فەلسەفى (بوزى، و تاوى، و كۆنفۇشىۋسى) فەلسەفەى (كلاسيكى) چىنى لە چەرەكە كۆنەكان دەست پىدەكات و تا كۆتايى ھوكمرانى بنەمالەى (تشىن - چىن)، ئەم ماوہىە بە گرنگترىن قۇناغى گەشەکردنى ھزرى و داھىنان دادەنرىت لە چىن.

كۆنفۇشىۋس:

لەسالى (۵۵۱ پ.ز) لەدايك بوو و لەسالى (۴۷۹ پ.ز) كۆچى دوايى كردوو. واتە لە سەردەمى بنەمالەى دووہمى ھوكمرانى چىن ژياو و لەخيزانىكى خانەدان بوو و ھەر لە منداليەو ھەزارەزوى بەجىھىنان و بەشدارىکردنى بۆنە ئاينىيەكانى دەکرد لە پەرستگاكان و لە قۇناغى لاۋى دا زۆر ھەزارەزوى لە زانست و زانىارى و پۇشنىبرى دەکرد و ھەر زو و شارەزاي زۆرى لە بوارى سياست و زانست پەيداكردوو بۆيە لەناو خەلكدا، ناوى دەرکرد.

چىنيەكان پيش كۆنفۇشىۋس زۆر بايەخيان بە نووسىنەو و تۆمارکردنى

پووداو و بابەتەکان نەدەدا (تەنھا چەند بۆنە و ئاھەنگیکی ئایینی دیاریکراو نەبێت)، بەلام کۆنفۆشیۆس ئەم پێڕەوێی شکاند و دەستی کرد بەنووسینەو و تۆمارکردنی پووداوەکانی تایبەت بە دەسلەلات و بەرپۆەبردن و بیروباوەرە کۆمەلایەتی و داب و نەریتەکان، بەلام کۆنفۆشیۆس بایەخی بەلیکۆلینەوێی بابەتەکانی ئەو سروشت (میتافیزیکیا) و گەردوون و ماددە و پیکھاتەیی ماددە و دیاردە سروشتییەکان نەداوە، بەلکو زیاتر جەختی لەسەر بایەخدان بە لیکۆلینەوێی مرۆف داوە .

نەینی سەرکەوتن و بلاوبونەوێی بیر و هزری کۆنفۆشیۆس بە لیکۆلینەوێی کۆمەلگە و ئەو بابەت و باسانەیی پەییوەندی بە ژیا نی هاوولاتی ئاساییەو هەیه لە (رەوشت و هەلس وکەوتی کۆمەلایەتی ورامیاری و خۆشەویستی خەلک و مامەلەیی باش لەگەلیاندا و دەستپاکی و زمان پاکی و ریزگرتن لە کەسانی تەمەن گەورە لە کۆمەلگە و بەپیرۆز راگرتنی خیزان و گوێرایەلی ئافرەت بۆ پیاوەکەیی، لەهەمان کاتدا دژایەتی ستم و زۆرداری دەکات و دەلیت ((دەسلەلات بۆ خزمەتکردنی خەلکە نەک بەپێچەوانەو)).

بەپێی بیر و بۆچوونی کۆنفۆشیۆس رەفتار و مامەلەکردنی دەسلەلاتدار لەگەل هاوولاتیان خۆی لەمانە دەبینیتەو:

- أ- ریزگرتن لەو کەسانەیی کە شایەنی ریز و ستایشن.
- ب- نزیکبوونەو و پابەندبوون بە پەییوەندی باش لەگەل ئەو کەسانەیی پەییوەندی خزمایەتی وکۆمەلایەتی لەگەل کاربەدەستان دەیانبەستیتەو.
- ت- مامەلەیی باش لەگەل بەرپرس و کارمەندان لەلایەن دەسلەلاتدارانەو
- پ- بایەخدان بە پەییوەندی گشتی.

بنەما و بنچینەکانی بیرکردنەوێی کۆنفۆشیۆس:

- ۱- گوێرایەل بوون بۆ دایک و باوک
- ۲- گوێرایەلی برای بچووک بۆ برای گەورە.
- ۳- گوێرایەلی دەسلەلاتی دادوهری.

- ۴- دلسۆزى ھاۋرى بۇ يەكترى.
- ۵- لەكاتى گفتوگو كەسانى دىكە برىندار نەكرىت
- ۶- قسە و كردار وەك يەك بن.
- كۆنفۇشىۋس پىنچ كىتېبى داناۋە كە پوختەى بىروباۋەرى تىدا ھاتوۋە،
و كە سودى لە كىتېب و سەرچاۋە كۆنەكانى پىش خۇى وەرگرتوۋە:
- ۱- كىتېبى شىعر و گۆرانى .
- ۲- كىتېبى مېژوو.
- ۳- كىتېبى گۆرانكارىيەكان.
- ۴- كىتېبى بەھار و پايىز .
- ۵- كىتېبى بۆنە ئايىنىيەكان.

پرسیارده‌کانی به‌شی چوارهم

- ۱- بایه‌خی میژووی فەلسەفە چیه؟
- ۲- چی دەربارە ی بیردۆزە ی لەدایکبوونی گەردوونی بابلیەکان دەزانیت؟
- ۳- تیروانیی دانیشتوانی کۆنی میزوپۆتامیا و دۆلی نیل لە بارە ی بە کیشە ی (نەمری) و چارەنووس چیه؟
- ۴- قۆناغەکانی گەورەکانی میژوویی فەلسەفە بژمیرە ؟
- ۵- بیر ی (میزوپۆتامیا) و بیر ی (دۆلی نیل) کۆن پوون بکەو.
- ۶- ھۆیەکانی پەیدابوونی فەلسەفە ی یۆنانی چین؟
- ۷- بەکورتی خویندنگە فەلسەفییەکانی یۆنانی پیش سوکرات دیاری بکە.
- ۸- بۆچی ئیفلاتون بە فەیلەسوفیکی نمونەیی ناودەبرا؟
- ۹- راستی ناکوکی نیوان سوفستائی و سوکرات چیه؟
- ۱۰- لەبەرچی ئەرستۆ بەلوتکە ی فەلسەفە ی یۆنانی دەرژمێردریت ؟
- ۱۱- باسی یەکی لە فەلسەفەکانی یۆنانی پاش ئەرستۆ بکە و بیانژمیرە، تایبەتمەندییەکانی فەلسەفە ی ئەو ماوەیەش دەستنیشان بکە .

بەشى پىنجەم:

مىژوۋى بىرى (ھزرى) فەلسەفەى ئىسلامى (خۆرھەلات و خۆرئاوا)

خويندنگەى ئەسكەندەرىيە و كارىگەرە ھزرىەكانى:

دامەزراندنى ئىمپىراتورىيەتى رۇمانى بوو ھۆى لىك نىك كىرنەۋەى
خۆرھەلات و خۆرئاوا لەيەكەيەۋە لەئەنجامدا بەرھەمى شارستانىتى
خۆرھەلات لەگەل شارستانىتى يۇنانىيەكان و رۇمانىيەكان يەكى گىرت
لە قۇناغى (يۇنانى خۆرھەلات) كەئەۋكاتە بە (ئەسكەندەرىيە) ئاۋدەبرا و
تايىدا (ئايىن بە فەلسەفە) و (گىان بە ماددە) ئاۋىتەى يەكتىرېۋون بەھۆى
تىكەلاۋېۋونى كەلەپوورى فەلسەفەۋ ئايىن لەگەل ئەۋ فەلسەفەيەى كە
بەرەۋ ئاۋچەى خۆرھەلات ھاتېۋو .

(خويندنگەى ئەسكەندەرىيە) بوو مەلەندى بىرى فەلسەفە و
زانىارىيەكان وچەندىن كىتېبى ناسراۋ لەبارەى نۆشدارى و لۆژىك و
گەردوون شتى دىكە تىيدا سەرى ھەلدا، سەربارى چەندىن لىكۆلىنەۋەى
ترى تايىت بە زانىست و زانىارى و فەلسەفەى ھەمەجۆر،خاۋەنى ئەم
ھەموو زانىست و زانىارىيەش خەلكى ئاۋچەى خۆرھەلات خۇيان بوون
و ھەر لەۋىش ھاتوونەتە دونياۋە ولەۋى گەشەيان بە بىروباۋەريان داۋە
. گرنگىرىن دىاردەكانى فەلسەفە، لەماۋەى خويندنگەى ئەسكەندەرىيە
خۆى لەبىردۆزى (پژانەۋە) دەنۆىنى كە ئەفلوتىنى مىسرى (۲۷۰ز
مىردوۋە) دايھىناۋە لەنۆۋ كىتېبى (نۆمىنەكان) داپىشتوۋە،كە گەردوونى
لەسەر بنچىنەى (گەردوونناسى- ئايىنى) شىكرىدۆتەۋە، بەيەكەۋە بەستىنى
ھۆكار و پەيۋەندى رەھاي نىۋان (ھۆكار و ئەنجام) لەۋ ماۋەيەدا لەژىر
بىروباۋەرى (لەدايك بوونەكان) ھاتۆتە دامەزراندن بەۋەى كە لەخۋاى
گەۋرە دەست پىدەكات و بە ژىبرى يەكەم و دەروونى گشت تىدەپەرى و
دۋاى ئەمانەش دەروونە گەردىلەيىيەكان ئىجا بوونەۋەرە ماددىيەكان يەك

به دواى يهك له دايكبوون تاوهكو كار له سهر زهمين بكن و ههر يهكه
 له م بوونه وهرانه يهك به دواى يهك له خواى گهوره رڅاونه ته وه ههر وهكو
 چوڼ تيشكى خوړ له خوړه وه تيشك ددهاته وه و ټاو له كانياودا ده رڅيته
 دهره وه، به ريگه يهكى نزيك له بېړوكه ي به دوايه كاهاټنى هوكاره وه،
 ههر وهكو چوڼ له چوارچيوه ي (له دايك بوونه كان) ناسراوه، به لام ليړه دا
 (تاكيبه) نهك (جووتى) له بهر نه وه ي له جيهانى (گهر دوون) و له ميژووى
 مروځ و ژياندايه.

فهلسهفه دواى هاتنى چه زره تى (مه سيح) سلاوى خواى ليبيټ:

فهلسهفه دواى هاتنى چه زره تى (مه سيح) سلاوى خواى ليبيټ
 (مادده ي له گهل گيان) و (سروشت له گهل نه وديو سروشت) ي يه كخست، و
 (فهلسهفه ي) له گهل (شهر يعهت) كرد به يهك تاوهكو وه لامدانه وه ي گونجاو
 به تيروانىنى ته واوه وه بدات به دهسته وه، ههر وهكو چوڼ له ئيسلامدا
 ههمان تيروانىن به دى دهكرا.

فهلسهفه ي كريستيان (مه سيحيهت) له ريگاي نه فلوټين و قه شه
 (ټوگستين) وه، وه لامى فهلسهفه ي رهوشتيانه ي خو ي پيشكه ش كرد.
 به لام دواى رووخانى دهوله تى رومانى له سالى (٤٧٨ ز) به هو ي چه ند
 هوكار يك له خوړه لات ريگه ي گوره پانى فهلسهفه بؤ چه ند رهوت يكي
 هزرى جيا جيا خوشكرا، رولى سهره كى دهگه رپته وه بؤ چاره سهر كردنى
 كيښه كانى گهر دوون و كوومه لايه تى له لايه ن دانايانى خوړه لات
 له چوارچيوه ي ئاييى يه كتاپه رسته ي وه كه به دهر كه وتنى ئيسلام كاملبوونى
 به خو يه وه دى.

رامانى نه م دانايانه له گهر دوون و ژيان بؤگه پان به دواى چاره سهر يكي
 سهر تاپاگيرى نه وتو كه مروځ به مه نه بيت ههر گيز راناپه رى و ده يانويست
 هاوسه نكي بؤ ژيان و ميان رهوى بؤ په يوه ندييه كانى مروځايه تى بگه رپتنه وه
 دواى نه وه ي كه لاسهنگ ببوون، سهر بارى گهراندنه وه ي پيودانگه كان
 كه له ناوچووبوون وپيوهره رهوشتيه كان كه به هو ي له خو بايى بوون و
 توندى سته م و زوردارى بيانى تيك چووبوون.

سېيەم: فەيلەسوفانى مۇسلمان لە خۇرەلەت و خۇرناوا:

مەبەست لەمانە بەشيوەيەكى گشتى فەيلەسوفانى مۇسلمانە كە لە خۇرەلەتلى ئىسلامى بەگشتى و بەغدا بەتايىبەتى دەرگەوتن، بەغدا لەوساتانەدا لە ناوەرەستى چەرخی دووهمى كۆچىدا ببوو مەلبەندى سەرگردايەتى راميارى جيهانى ئىسلامى وبنكەيەكى شارستانىتى مرقۇفايەتى و شوئىنى ديدارى نيوان زانايان و فەيلەسوفان و سەرچاوەى زانست و زانيارىيەكانى چەرخەكانى داهاوو. بۆمان ھەيە بەھوى ئەو چالاكىە فەلسەفەيە كەلەم شارەدا دەرگەوت ناوى (خويندنگەى بەغداى فەلسەفى) لى بنين، شان بەشانى (خويندنگەى ئەسكەندەريە) و (خويندنگەى رۇما) و (خويندنگەى ئەسینا) ى فەلسەفى لەووپيش چونكە بەغدا كاريكى ئەوتوى لەگۆرەپانى فەلسەفەى ئىسلاميدا كرددوو و كاريگەرەيەكەشى لە ھىندستان و پاكستان و ئيران و توركيە دريژدەبيتەو و تاكو دەگاتى خۇرناوا لە ئەندەلوس، فەيلەسوفانى بەغدا لە پلە و پاىەى مامۇستا بۆخويندكارانى فەلسەفە و زانيارى ئەو ولاتانە دەرژميردران.

۱- فارابى (ئەبونەسرى كورى موخەمەد ۳۳۹ ك - ۵۹۰ ز مردوو):

بە مامۇستاي دووهم ناودەبرا، چونكە ليكۆلینەو و لۆژيكيەكانى ريكخست و دەستىكى بالاي لە تويزينەوكانى فەلسەفە و زانيارى و

فارابى

زمانناسى و راميارى ھەبوو، لەبوارى فەلسەفەى ئىسلاميشدا پيگەكەى لەئاستى پيگەكەى ئەرستوى (مامۇستاي يەكەم) ى فەلسەفەى يونانيە . زۆرباش لە فەلسەفەى كندى و خويندكارەكانى لە بەغدا گەيشتوو و جگەلەوہى وەك ئينسكلۆپيدىيەك ناسراو و چونكە زانيارى لەگەل فەلسەفە، و راميارى لەگەل ھونەر و پيشە و مۇسيقا كۆكردۆتەو، لەبارەى گەردوونناسى و مۇسيقا و نوشارى

و بیرکاری و کیمیا نووسینی چاکی ههیه و سهدهها بهرهمی فهلسهفه و زانیاری پاش خۆی بۆ خویندکاران بهجی هیشتوو.ه .

أ- فهلسهفه لای فارابی: خۆی له زانیاری بونهوههرهکان دهنواند واته ئهوانه ی که هه ن، بهدوای پیکهینانی وینهیهکی فهلسهفه سهبارت به جیهان (گهردوون) و ژیان له لهچارچیوهی سهرتاپاگیری واته (گومه لایهتی و سروشتی) و (گهردوونی) دهگهراو، بایهخی به لۆژیک دا شان بهشانی لیکۆلینهوهکانی له کتیبه لۆژیکیهکانی ئهرستۆ به شیوهیهکی ژیرانهی رهخنهگرانه ههر بهو هویهشهوه بوو که سهرکهوتنی بهدهستهینا له لۆژیکی زمان (منطق اللغة) کاتی که (لۆژیکی ژیری) به(پیزمان)هوه بهستهوه به شیوازیکی زانستیانه چونکه له لۆژیک گشتگیری و له پیزمان تایبهتمه ندیتی ههیه.

بهناوبانگترین کتیبهکانی بریتین له (بیرورای خه لکی شارهچاکه که) (اراء أهل المدينة الفاضلة) و (بهدهست هینانی بهخته وهری) (تحصیل السعاده) (ئاماری زانستهکان) (احصاء العلوم) ئهمه ی دوایی بۆته سه رچاوهیهکی زانیاری بۆ زانستهکان که فهیلهسوفانی موسلمان و بیانی، و موسلمانان و ناموسلمانان سوودیان لی وهرگرتوو.ه.

ب- مایه ی شانازییه بۆ فارابی که یهکیکه لهو فهیلهسوفه دهگمه نانه ی که دهلین میزۆپۆتامیای کۆن(کلدانیهکان) سه رچاوه ی دانایی (فهلسهفه)ن، لهو یوه بۆ میسریهکان و یۆنانیهکان گواستراوته وه و لهوانیشه وه جاریکی دیکه ههر بۆ موسولمانان گهراوته وه بهمهشیان چالاکییهکانی ژیرایهتی بۆ رهچه لهکی رهسه نایهتی شارستانیتی خۆی گه راندۆته وه نهک ههروهکو چۆن هه ندی کهس بهههله دا چوونه و ئهم چالاکییانه به رههایی دهخه نه پال یۆنانیهکان به ته نهایی

ج- بهلام لهباره ی (زانیارییه مرو قایه تییهکان) و (چالاکییهکانی ژیری) فارابی وای دهبینی په یوهندی له نیوان (وشه) و (بیروکه) له نیو ناخی مرو قدا له لایهک و له گه ل (ماناکانیانه وه) بهرام بهر به جیهانی دهرهکی له لایهکی دیکه وه ههیه.

که حوکمیکی ژیری له گهل هی شهرعدا سه بارهت به خواوهندییه وه نه گونجا با ئه واهه زالی شهرعی پیش ژیری دهخست له بهر هوکاری بیروباوه ری (عه قیده یی) ئامانجه که ی غه زالی له گوماندا دهیویست بگاته یه قین و رازی نه ده بوو راستیه کان ههروه کو چون هه ن له یه که م دهر فته وه وهر بگری به مه شیان به رنامه که ی غه زالی له باره ی فیه وه له گهل هی سروشتی و خواوهندی جیا بوو.

ب- غه زالی ناته با بوو له گهل ئه و فیه یله سوفانه ی که شوین پی فیه یله سوفانی یونانی که وتبوون سه بارهت به (کونیته تی ماده) نه ک خولقاندنی، یاخود ئه وانه ی باوه ریان سنورداریه تی زانیاری خوداوهندی و (گه راندنه وه ی گیان - المعاد الروحانی) له رۆژی دوا یی هه بوو (به بی زیندوو بونه وه ی جهسته - لا البعث الجسدی)، بابه ته کانی خواوهندی که له کتیه کهیدا (په رۆشی فیه یله سوفان - تهافت الفلاسفة) باسی کردوو و ناچیه ژیرباری (ژیری مروقی که م درک به نه نییه کانی جیهانی غه یب)، به لکو ئه مه یان تاییه تمهنده به (ئایه ته کانی قورئانی پیروژ و فهرموده کانی پیغه مبه ر د.خ). بۆ نمونه بر وابوون و ته سلیم بوون به پیروزیه تی راستی خواوهندی له ئایه ته کانی قورئانی پیروژ وهر ده گریت

ت- پاش ئه وه ی غه زالی له به غدا ناودار و ناسراو بووه. پ- له دوا ساته کانی ژیانیدا پرووی کردۆته دهرویشی (سو فیگه ریه تی) و به غدا ی بۆ جه جکردن به جی هیشتوو و بۆ ماوه ی ده سال له شامدا ماوه ته وه و له دوا ییدا پرووی کردۆته زیدی بابو با پیرانی خو ی له شاری (گوس) له خوراسانی ئیران، دوا ی ئه وه ی دهستی هه لگرت له و هیرشانه ی که کرد بوو یه سه ر فه لسه فه و فیه یله سوفان له هه ندی له کتیه کانیدا چونکه کاریگه ری خراپی له سه ر فه لسه فه به جی هیشت به تاییه تی له سه ر خه لکانی نه زان و نارۆشنییر. سالی (۵۰۵ ک) کوچی دوا یی کرد.

دووم: فەیلەسوفانی خۆرئاوای ئیسلامی:

بیروباوە لە (ژوورووی ئەفەریقا و ئەندەلوس) لەو گەشەسەندەنی شارستانی خۆره‌للات دانەپرابوو (لە فەلسەفە و زانست و قسەناسی)، ئەمەشیان دەگەریتەو بۆ پەرەسەندنی پیشەیی (نووسین و پەر و کاغەز) و بازرگانیتی کردن بەکتیب، بەرەمەکانی فەیلەسوفانی خۆره‌للات دەگەشتە بەردەستی خوێندکارانی خۆرئاوا ئەوانەیی بەدوای زانست و زانیاریدا عەودال بوون و خوازیاری ئەو بوون سەردانی خۆره‌للاتی ئیسلامی بکەن بۆ ئەوێ شوین و بنکە ئایینیەکان و قوتابخانە زانستیەکان ببینن، بەکورتی فێربوون لە زانیان و دانایانی خۆره‌للاتی ئیسلامی ئاواتی فەیلەسوفانی خۆرئاوا بوو.

دیارتەین روالەتەکانی پیشکەوتنی شارستانیەت لە ئەندەلوس لەسەردەمی فەرمانرەوایەتی حەکەمی دووم (کە سالی ۳۶۶/ ۹۷۱ز مردوو) سەری هەلداو چونکە لەو سەردەمدا کتیبی فەلسەفە و زانستی لە خۆره‌للاتەو بۆ ئەندەلوس هیناوە تا وای لیهاات خوێندنگەکانی ئەندەلوس بوونە بنکەیی راکیشانی خوێندکارانی بیانی و ئەوروپی بۆ ئەوێ لەسەر دەستی فەیلەسوفانی موسلمان لەم ولاتەدا فێربن بەتایبەتی لەشاری قورتوبە. گەر بێتوو دەیه‌ها لە فەیلەسوفانی خۆرئاوا بخەینە لایەکەو ئەوا دەبێ لەبەردەمی (ئیبین روشد) تا دەگەینە (ئیبین خەلدون) بوو سەستین، چونکە ئەمانە شوینەواری چالاکیەکانی فەلسەفەیان لەو چوارچێوەیەدا بەرچاو و بەردەستە.

۱- ئیبین روشد (ئەبو ئەلەلید کوری ئەحمەد ۵۹۵ ک/ ۱۱۹۸ ز):

گەورەیی قازییەکانی ئەندەلوسە و لەناودارترین پزیشکەکانی قورتوبە بوو بەناوبانگترین فەیلەسوفە لە فەیلەسوفەکانی خۆرئاوای ئیسلامی و ئەندەلوس، هەندێ کەس (بە لوتکەیی خوێندنگەیی خۆرئاوا و ئەندەلوس) ناویان بردوو شانبەشانی پلەوپایەیی فارابی لە خوێندنگەیی خۆره‌للات لە

به غذا ئەمەش به هۆی به رهه مه کانی و به رنامه که ی و خویندکاره کانی و ئەو کاریگه ریانە ی که جیی هیشت.

أ- کاریگه ریه که ی:

له پال تووژینه وه پوخته کانی بو کتیبه کانی ئەرستو چه ندين به رهه می له باره ی (به رنامه) و (زانباری) یه وه هه بووه، له مباره یه وه خو ی بو به رگریکردن له (فهلسه فه و فه یله سوفان) و (بیرگردنه وه ی فه لسه فه ی زانستیانه ی سه ربه ست) ته رخان کردبوو. ئیین روشد فه لسه فه ژیرییه که ی به پیی پوخته ی کتیبه کانی ئەرستو تو مارکردبوو هه روه کو چۆن فه یله سوفانی خو ره لاتیش له باره ی شیکردنه وه ره خنه و روونکردنه وه مامه له یان له گه ل (کتیبه کانی ئەرستو) کردبوو. ئیین روشد سه باره ت به ئیین و فه لسه فه و دو زینه وه ی به رنامه ی به لگه کان وجیا کردنه وه ی راپو رتی جیا کردنه وه ی په ند و شه ریه ت نووسیویه تی وه ک به ره ره چ دانه وه یه ک به رامبه ر به کتیبه که ی (په رو شی فه یله سوفان) ی غه زالی. سه باره ت به کتیبه فه لسه فه یه کانی خو ی راستی بیرو پای ده ربیره و نو سینه کانی له باره ی پوخته ی کتیبه کانی ئەرستو و کتیبی (کو مار) ی ئەفلاتون بووه.

ب- به رنامه که ی:

ئیین روشد به رنامه که ی له سه ر بنه مای داننان به سه ربه ستی ژیری و اجتهد له بواره کانی بیرو زانست داناوه و، (اجتهد) له فیه له نیو موسلمانان و فه قیهه کانیش رییدراوه، له م باره یه وه (ئیین روشد) ده یگوت (گه رها توو فه قیه ئیجتهدا ده که ی راست و ره وان بوو ئەوا دوو چاکه ی بو هه یه و گه ر هه له شی کرد ئەوا چاکه یه کی هه یه) لیژده دا ئیین روشد به رووی نه یارانی فه لسه فه ده وه ستی و ده لی (ژییره کان له دانا ییدا باشتن گه ر هه له ش بکه ن) ئەمه شیان داننانیکی شه رعه به رو لی فه یله سووفان له گه رانیاندا به دوای چاره سه رکردنی ئەو جو ره کیشانه ی که وه لامی روون و ره وانیان بو نییه، به م پیوانه یه شه وه ده بی ژیره کان پادا شت بکرین سه باره ت به هه لسه نگاندنی تووژینه وه کانی فه لسه فه ی ئیسلامی،

ھەرۋەھا پىشتى بەھەمان بىنچىنەي مامەلەكردنى لەگەل بەرھەمەكانى
فەلسەفە بەستوۋە و دەلىت (دەبىت پاداشت بۇ زىرەك بىت ھەرچەندە
ھەلەش بكات) تا گۆرەپانەكەي فەلسەفە و فەيلەسوفانى لە تۆمەتەكانى
دژيان بىگەرد بكات.

ت- ئامانجەكەي:

بەرنامەكەي ئىين روشد لەسەر (ژىرى و سەربەستى و زانىنى
زانست و اجتھاد) دارىژراۋە دەيوست پەيوەندى نىۋان (فەلسەفە) و
(ئايين) پتەو بكاتەۋە پاش ئەۋەي ئەم جۆرە پەيوەندىيە دوۋچارى خراپە
ببوو لەخۆرھەلاتى ئىسلامىدا.

ھ- فەلسەفەكەي:

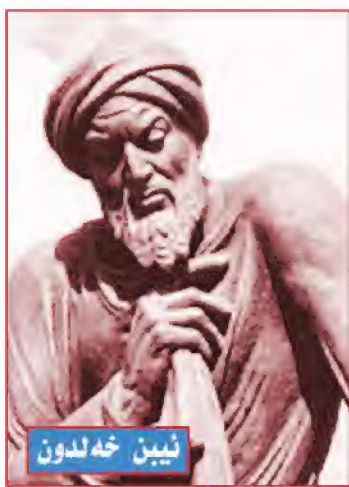
ئىين روشد ۋاي دەبىنى كە دەبىي فەيلەسوف بەبەستەۋەي شتەكان
ھۆكارى پىۋىستى ھەبى كە ئەنجامەكان بۇ ھۆكارەكان رابكىشى و
درک پىكردن بەم پەيوەندىيە و لايەنەكانى دەرفەت بۇ ژىر و ھۆشمەند
برەخسىنى تا(زانىارى راست) بناسى، كاتىك ئەم وتەيەشى دەوت ۋەك
بەرپەرچدانەۋەيەك بۇ غەزالى كاتى دانى بەبوۋنى ھۆكارە (السببىيە)
نەدەنا، ۋ ئەشعەرەيەكان كە (غەزالى) نوينەريان بوو ئەۋانىش دانيان
بەبوۋنى (ھۆكارى سروشتى) نىۋان شتەكان نەدەناۋ لەيادىان نەبوۋە
كە ئەمەيان بىنچىنەي (زانست و زانىنى زانست ويەقىنە) . ھەربۆيەش
ئىين روشد بەرگرى لە فەيلەسوفانى دەكرد و تۆمەتەكانى غەزالى دژ
بە فەيلەسوفان رەت دەكردەۋە بەتايبەتى لەبارەي زانىارىيەكانى خوا
كۆنەتى جىھان و گەراندەۋەي گيان، دەيگوت: خوا لەۋە گەۋرەترە كە
زانىارىيەكانى بەشىۋەيەكى بەشەكى ۋەيان بەتىكراي ۋەسف بكات و
ئەۋەي دەسەلمانە كە زانىارى خوا ۋەك زانىارى ئىمە نىە تا پىۋانە بكرىت
بەمەش تۆمەتەكانى غەزالى ھىچ مانايەكى بۇ نىيە ھەرۋەھا (زانىارى
خواۋەندى) ىشى بەشىۋەيەكى گشتگىرى وسەرتاپاگىرى لىك دەدايەۋە
بەۋەي كە ھەموۋان لە زانىارىيەكانى دىكە دەچنە ژىر رىكىفەۋەۋ

سه بارهت به کۆنیه تی مادده و پهیدا بونیان وای بۆ دهچوو که ئه مه شیان ته نها (اجتهاد) ه و هیچ له تواناداری خوا وه ندیه تی که م ناکاته وه، چونکه موسولمانان له وه حالین که خوا دروستی کردون و پیکه خستوون و جوله ی داونه تی .

ئین روشد وای ده بینی که (زیندو بوونه وه) له دواړو ژدا (گیان و له ش) ده گرته وه، به لام به شیوه یه کی وا له شیوه ی ژیا نی ئیستا که ی مرو فی سهر دنیا ناچیت به لکو ئه م زیندو بوونه وه به ستر او ده ته وه له لایه که وه به چو نی تی راستی کاری مرو ف و رهفتاری سهر دونیا یی، له لایه کی دیکه شه وه به ناوه رو کی ژیا نی دووهم و مه رجه میتافیزیکیه کان هه رو وه کو چو ن خوا ی گه وه تاییه ته ندی ده داتی .

هه رچه ند ه یله سوفان ده رباره ی تو یژینه وه کانی سه بارهت به (سروش تی) وه یان (خوا وه ند) له یه ک جودان که چی هه مووی له باز نه ی اجتهادی ژیری ده ر ناچیت و خوا وه نیشی ناخاته نیو باز نه ی شه ر مه زاری و بیر کرد نه وه، به م شیوه یه ئین روشد پیگه ی راپه راندنی بیر و به رنامه ی له ده وه تانی ژو ورووی ئه وروپا ساز کردو وه، پاش ئه وه ی کۆمه لگه ی ئیسلامی به هوی چه ند هوی که رامیاریه وه دوا ی رووخانی به غدا و له دوا یش که وتنی غه رناته پاشه کشی کرد بو و له شارستانی تی دا برا و دوا که وت.

ئین خه لدون (۸۰۸ ک / ۱۲۰۶ ز)

وه لیه دینی کوری عه بدولر ه حمانی کوری موحه مه دی تونس ی

ئین خه لدون جیهانی وا هاتۆته به رچاو که گه وه تره له وه ی (هۆشی مرو ف) بۆی بچیت، ئین خه لدون وای بۆچوو که ماقول نییه مرو ف له هه موو شتیکی نیو گه ردوون بگات ته نها به لوژیک و تافیکر د نه وه دوور له (شه ر) به واتایه کی دیکه کوی زانیارییه

پيگه‌يشتووہ کانی له (لۆژيکی ژيیری) و (تاقیکردنه‌وه و سروس) دهبه بناغهی سهره‌کی زانیاریه‌کانمان سه‌باره‌ت به‌م بوون (الوجود) ه ئالۆزه. ا- فه‌لسه‌فه‌که‌ی: فه‌لسه‌فه‌که‌ی خۆی له ناوه‌روکی کتییبه ناسراوه‌که‌یدا (پیشه‌کییه‌که‌ی ئیبن خه‌لدون- مقدمه ابن خلدون) پوخته‌کردوو له‌باره‌ی نه‌هامه‌تی پروو خان (محنة السقوط) و هۆیه‌کانی راپه‌رین (أسباب النهضة) له بواری (کۆمه‌لناسی) و (ئاوه‌دانکردنه‌وه و فه‌لسه‌فه‌ی میژوو)، باسی کورته‌یه‌کی میژووی فه‌لسه‌فه و لۆژيکی بۆ خویندکاران کردوو له‌میان‌یه‌وه هه‌ست به‌پاشماوه‌ خراپه‌کانی قۆناغی پاشه‌کشیی رامیاری هزری ده‌کریت که له ئه‌نجامدا بۆته‌هۆی پروو خانی به‌غدا سالی (١٢٥٨ز) فه‌لسه‌فه‌ی ئیبن خه‌لدون رووی کردۆته‌ خویندنی (تاقیکردنه‌وه‌ی مرو‌قايه‌تی) ئه‌ویش له‌ چوارچێوه‌ی عه‌ره‌بی ئیسلامی تاوه‌کو ئه‌نجام بگاته ئه‌وه‌ی که (یاسا) پروو داوه‌کان شی ده‌کاته‌وه‌ و هه‌ک ئه‌نجامیک که‌له هۆیه‌کانی جیانا‌بیته‌وه، به‌ واتای ئه‌وه‌ی که پروو داوه‌ میژوو‌ییه‌کان و کۆمه‌لایه‌تیه‌کان ئه‌نجامن و به‌هۆیه‌کانی دوورو نزیك و ئاشکراو شاراو ده‌به‌ستریته‌وه.

مرو‌قی ژیر (دانا) ده‌توانی له‌ تۆره‌که‌ی په‌یوه‌ندی شاراو‌هی دوا شته‌کان بگات و ئه‌نجامه‌ چه‌وته‌کانی دووباره‌ نه‌کاته‌وه‌ ئه‌مه‌شیان (فه‌لسه‌فه‌ی میژوو). ئیبن خه‌لدون له‌ توێژینه‌وه‌یه‌کی تایبه‌ت به‌ هۆیه‌کان ده‌لێت (هه‌موو شتی که‌ هۆی سروس‌تی هه‌یه و زنجیره‌ی هۆیه‌کان ده‌گاته‌ یه‌که‌م هۆکار که (خوای گه‌وره‌یه‌)

ب- مایه‌ی شانازییه‌ بۆ ئیبن خه‌لدون که به‌ر له‌ زانیانی خۆرئاوا توێژینه‌وه‌ی کردوو له‌بواری کۆمه‌لناسی و فه‌لسه‌فه‌ی نوێ و هه‌ک شارستانی و میژوو و کارتی‌کردنی ئاشکرای له‌سه‌ر ئه‌وروپا هه‌بووه، بۆیه به‌سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانی میژووی نوێ نه‌ته‌وه‌ی عه‌ره‌بی ده‌ژمی‌دریت.

پ- ئیبن خه‌لدون به‌شداري له‌سازکردنی بیردۆزی گه‌شه‌سه‌ندن کردوو و سوودی له‌ بیروپا‌ی فه‌یله‌سوفه‌ موسلمانه‌کانی پیش خۆی وهرگرتوو.

بیروباوه‌ره‌کانی (ئیبن خه‌لدون) سه‌باره‌ت به‌ رامیاری و ده‌وله‌ت و

شارستانیەت و کۆمەلگە لەسەر بیرۆکەى (خولانەوەى زیندوو) دامەزراوە
 بۆ شتەکان و دامودەزگاكان و تاکەکەسان کە بە لەدایکبوون و لاویەتیەو
 دەست پێدەکات و بە کەوتن (پیریەتى) تێدەپەرى و بە (مردن) کوتایى
 پێدیت، ئەم خولانەوەى و گۆرانکاریانەى جیانەکردۆتەو لە بابەتەکانى
 وەك (سروشتى دەسەلاتدار) و (ئابوورى) و (زانست) و (زانيارى)،
 ھەر و ھا یاسای ھیز و یەكگرتنى کۆمەلگە و پێشکەوتنە شارستانیەتەکەى
 لەسەر توندڕەوى بنیاد ناو (واتە توندیى یەكگرتنى کۆمەلگە) ئابووریەکى
 پتەویش کە لەسەر بەرھەمھێنانى ژيان و ھۆکارەکانى دامەزرابى بھەماو
 بناغەى پێشکەوتن و خوشگوزەرائیە چونکە زیدەى بەرھەم (واتە
 سەرپێژى) لە خزمەتى پێشکەوتنى زانست و شارستانیەت دەخریتەگەر
 بە پێچەوانەى کۆمەلگەى بەکاربەر کە دەبیتە پاشکۆى بیگانە و بەلاوازی
 دەمینیتەو و ھەموو کاتیک چاوەڕێى قەیرانى لى دەکریت.

کاتى ئێین خەلدون ئازارى لە دواکەوتن و ناکۆکى و ناتەبابى
 نیوان عەرەبەکان دەچەشت خەلکى لەو ئەگادار کردووە کە عەرەبەکان
 نەتەوەییەکى خاوەن شارستانیەتى رەسەن و رەگ و ریشە قوولن ھەركاتى
 بارودۆخیكى گونجاویان بۆ ھەلکەوى دەتوانن سەر لەنوى دەرفەت
 بقۆزنەو و دواکەوتوویى و لەت لەت بوون وەلا بنین و ھەنگاو بەرھەو
 پێشەو بنین.

ئێین خەلدون سەبارەت بەستەم و زۆردارى و پاشکۆیاتى بیگانە و
 نەفامى و ناکۆکى و ناتەبابى کە لەو سەردەمەدا باوبوو تابلێ زوێرو
 بێزار بوو و ئەو چەرخەشى بەچەرخى (إعرابى) ناساندوو نەك
 (عەرەبى)! چونکە ئەوان لە ناوەرۆکى ئایین و رەوشتە چاکەکانى عەرەب
 و ئاینى ئیسلام نەگەیشتبوون. بەم پێیە ئێین خەلدون بۆتە یەكێ لە
 ناودارانى عەرەب و موسلمانان بەتایبەتى و جیھان بەگشتى و توانیویەتى
 یاسای خولانەوەى کۆمەلگە و فەلسەفەى ژيان دابنیت و لەپاش خوۆشى
 کەس لەناوچەى خوۆرھەلات و خوۆرئاوا پەردەى بە فەلسەفەکەى نەداو،
 دوا بەدواى ئەو (فەلسەفە) و (کۆمەلگە) ھەنگاوى بەرھەو دواو ناو و بارى
 (چوونە ناویەك) ی بەخۆیەو دیو.

پرسیاردهکانی به شی پینجه م

- ۱- زانایانی قسه ناسی چ له بلاوکردنه وهی هۆشیاری فەلسەفە هه بووه؟
- ۲- جیاوازی نیوان قسه ناسی و فەلسەفە ی فەیلەسوفانی ئیسلام چیه؟
- ۳- هۆی دامه زرانندی فەلسەفە ی ئیسلامی چیه؟
- ۴- فەیلەسوفه به ناوبانگهکانی ئیسلام چ کهسانی بوونه؟ له سه ر دووانیشیان بدوی.
- پ ۵- مه به ست له فەیلەسوفانی ئیسلامی خۆرئاوا چیه؟ ده وری ئیین خەلدونیش له فەلسەفە ی میژوودا چیه؟

بەشى شەشم

هزرى نوڧى ئەوروپى ئەسەردەمى بوژانەۋەى ئەوروپاۋ
هەندى ئە ئاكارە فەلسەفەىيە نوڧىيەكان

يەكەم: هزرى ئەوروپى لە چاخى نوڧدا:

ئەگەر سەرنجى مېژوۋى فەلسەفەى كرىستيان (مەسىحىيەت) لە چاخەكانى ناۋەرەست و چاخى بوژانەۋە(رېنسانس) و ھۆكارەكانى سەرھەلەدانى ئەو بوژانەۋەىيە (۴۰۰ تاۋەكو ۱۶۰۰ز) بەدەين، دەبىينىن چۆن فەلسەفەى يۇنانى گەشەى سەندو چۆن فەيلەسوفانى كۆنى يۇنانى بناغەى فەلسەفەيان دامەزراند و پىرس و لېكۆلېنەۋەيان سەبارەت بەبابەتە سەرەككەىيەكانى فەلسەفە ۋەك جىهان و مروڧ و زانىارى و بىروباۋەر و ھەرۋەھا بەھاكانى رەۋشەت و جوانى خستەروو، ھەرۋەھا پېشنىارى چەندىن چارەسەرى جىاجيان بۆ كېشەكان دانا.

لە كۆتايى چەرخى يۇنانى و رۆمانى كۆندا، ئايىنى كرىستيان (مەسىحىيەت) لە زۆربەى ناۋچەكانى جىهاندا بلاۋبۆۋە لېرە بەدۋاۋە مېژوۋناسانى خۆرئاۋا ئەم سەردەمەيان بە (چاخەكانى ناۋەرەست) ناۋاۋە كە لە سەدەى پېنچەمەۋە تا چواردەھەمى زايىنى درېژى ھەبۋە و بەسەر دوو ماۋەدا دابەش دەبىت:

يەككىيان سەردەمى زوو (پېشۋەخت) ئەۋى تريان سەردەمى دواتر(درەنگ) كەلە نېۋانىاندا شارستانىتى ئىسلامى ھەيەۋ لەرېگەى ئەۋەۋە بوو كەشارستانىتى يۇنانى بۆ خۆرئاۋاى لاتىنى گواسترايەۋە. سەربارى ئەۋەى فەيلەسوف و بىرمەندان لە ھەموو بۋارەكان داھىنانيان كرد، كەچى ۋەك لەمەۋبەر روونمان كردهۋە كە چاخەكانى ناۋەرەست لە ئەۋروپادا لايەنى ئايىنى بالى بەسەردا كېشابوو ۋەھەندى شىۋازى نوڧى لە ژيانى بىرى(هزرى)ۋ كۆمەلايەتى و ئابۋورى كە كلىسە تەۋەرى سەرەكى دەنۋاند، پەيدا بۋون. فەلسەفەش لەم رېچكەيە بەدەر نەبۋو.

له ږووی ئابوورییه وه به پئی ږامیاری (خوږژیوی) ده ژیان. به رنامه یه کی زانستی نوی دهستی پیکردو ږی خوی کرده وه تا وای لیها ت نه ده توانرا له بواره کانی زانست و ناسینی سروشت به دهسه لاتی کلّسه ږازی بن، بویه داوای لیکولینه وه له شته کانی سروشت به شیوه یه کی راسته وخو دهکرا نه ک ته نیا وهک ئه وهی له کتیه کاندا هه یه، به لکو له سهر بنچینه ی تیپینی بو سروشت و دیارده کانی، و له سهر بنه مای ژیری تویره وه وهستا. وای لیها ت بو له هه موو ئه و ولاتانه ی که سیسته می سهرمایه داری نوی تیا یاندا چه که ره ی کرد، پیشکه وتنی ریشه یی بنه رته ی له زانسته سروشتیه کان و جوگرافیا و میژوو و کومه لناسی و هونه ری و، بیره ږامیارییه کان ده بینرا، ئه م دهر برینانه ی دهر باره ی هو شیاری مرو قایه تی هه بوون هه موویان له ژیرکاریگه ری په ره سه ندنی پیشه سازی و بازارگانی وکومه لایه تی گورانیا ن به سه ره ات.

دیارترین تاییه تمه ندیه کانی ئه و سهر دمه نوییه دوو باره ناسینه وهی تاک و به ئاگاهینانه وهی تاک بوو که له نیو کومه لی بوون و گشتی بوونی کلّسه و دهر به گایه تی ون ببوو. ئه و ئه رکه ی له زانست و فه لسه فه و هونه ر و ویره ده ویسترا، بوو به ئه رکی ناسینی جیهان و سوود وهر گرتن له هه موو شتیک بو پترده وله مه ندکردنی ژیان.

خه سلّات و دهرئه نجامه کانی ئه م پیشکه وتنانه له سهر زانستی نوی و

فه لسه فه ی نوی:

ئه نجامه کانی ئه و پیشکه وتنانه به سهر زانستی نوی و فه لسه فه ی نوی بوونه هو ی گورینی چه مکی (ناوه ندیی ئایینی) دهره ق به زانست و فه لسه فه بو چه مکیکی نوی که به (فه لسه فه ی نوی یان به چاخی نوی) ناوی دهره که ماوه که ی له نیوان سه ده ی حه قده هه م تا سه ده ی نوزده هه م ده گریته وه و سه ره تاکانی بو چه رخی (بوژانه وه) ده گه ریته وه. ده توانریت ږوانینه نوییه که بو زانست و فه لسه فه له م خالانه دا کور تبه کینه وه:

- ۱- بایه‌خ به‌رووداو و زانست د‌دات، و به‌لگه‌کانیشی له‌سه‌ر گریمانه‌ی ئه‌وتو دامه‌زراوه که ده‌توانریت به‌تییینی و تاقیکردنه‌وه ساغ بکریته‌وه، به‌پیچه‌وانه‌ی فه‌لسه‌فه‌ی چاخه‌کانی ناوه‌راست که پشتی به‌به‌لگه‌هینانه‌وه‌ی لوژیک و پیوانه‌کاری ده‌به‌ست، وئاوری له تاقیکردنه‌وه‌و تییینی و تیروانین، نه‌ده‌دایه‌وه.
- ۲- هه‌ولی شیکارکردنی کیشه‌کان د‌دات به‌گه‌رانه‌وه بو (پرووداوی نمونه) نه‌ک بو ر‌امان، به‌پیچه‌وانه‌ی چاخه‌کانی ناوه‌راست.
- ۳- بایه‌خ به‌جیاوازی چه‌مک و فیلی لوژیک نادات، هه‌روه‌ک چاخه‌کانی ناوه‌راست که به‌بی هیچ بیانویک وایان ده‌کرد.
- ۴- تارا‌دده‌ی نو‌قمبوون بایه‌خ به‌را‌بردو نادات، چونکه رانه‌بردووی زوری له‌پیشه تا بیان د‌وزیته‌وه، به‌م شیوه‌یه له‌پابه‌ندبوونه ئاییینی و بیریه‌کان (ه‌زریه‌کان) ده‌ربازی بوو که کلێسه به‌سه‌ر فه‌لسه‌فه و زانست و بیر له‌چه‌رخ‌ی تاریکیدا سه‌پاندبووی.
- ۵- پرووی کرده (ئه‌م جیهانه) و ده‌وله‌مه‌ندکردنی، که‌چی فه‌لسه‌فه‌ی چاخه‌کانی ناوه‌راست ئه‌مه‌ی پشتگوێ خستبوو له‌پیناو جیهانی پاش مردن بی ئه‌وه‌ی پروانینه نوییه‌که جیهانی پاش مردن له‌بیربکات، و بایه‌خی به‌مرؤف داو دانی نا به‌تواناکانی هوش (ژییری) و تاقیکردنه‌وه‌کانی مرؤف بو ناسینی جیهان و د‌وزینه‌وه‌ی راستیه‌کان.
- ۶- باوه‌ره‌یتان به‌وه‌ی جیهان و مرؤف چاکن، ئه‌مه‌ش پروانینیکی نوییه به‌پیچه‌وانه‌ی پروانینه‌که‌ی چاخه‌کانی ناوه‌راست که به‌شی زوری باوه‌ری به‌خراپه‌ی سروشتی مرؤف بووه‌و به‌و خراپیه‌ی که تیی‌دایه و لیی ر‌زگار نابیت له‌ژیانی سه‌ر زه‌وی ئه‌مه له‌ئاراسته‌کانی (ئوگستین) ئاشکرایه.
- ۷- به‌کاره‌یتانی به‌رنامه‌یه‌کی نوی له‌زانسته سروشتیه‌کان و لی‌کۆلینه‌وه‌ی ئه‌و دیاردانه‌ی که له‌سه‌ر یاسا ده‌ره‌یتانی زانستی له‌لایه‌ن (فره‌نسیس به‌یکون) هه‌و دامه‌زراوه، هه‌روه‌ها راویژپیکردنی ژیری و ملکه‌چ پیکردنی هه‌موو شتیک له‌لی‌کۆلینه‌وه‌ی ژیری له‌لایه‌ن ((دیکارت)) هه‌و

که به‌نامه‌ی تاقیکاری (به‌یکون) ی پی ته‌واو کردو توخمی ژیری له زانستدا پشتگوی خستبوو، ئەو توخمه‌ی که سیتسەم و یاساکانی پشت دیارده‌کان دەرده‌خات.

بەم شیوه‌یه بە هەردووکیان مژدە‌ی فەلسەفە‌ی روشنگەرە‌وه‌ی گە‌شبینیان دانا سە‌بارەت بە تیگە‌یشتنی سروشت و ملکه‌چ پیکردنی لیکۆلینه‌وه بۆ بە‌کاره‌ینانی له پیناوی پیشکە‌وتنی ژیان و دە‌وله‌مە‌ندکردنی مرو‌ف . وای لی‌هات هە‌موو جیهانی ماددی و ژیری ملکه‌چی تی‌بینی و تاقیکردنە‌وه بوون، ڕوو له لیکۆلینه‌وه‌ی بنه‌چه‌ی زانینی شتە‌کان کرا.

مرو‌ف دەستی کردە پرسکاری ئە‌وه‌ی: بنچینه‌ی زانیاری و درک پیکردن چییه؟ سەرچاوه‌یان چین، ژیرییه یان تاقیکاریه؟

لێ‌رە‌دا بیردۆزی (تاقیکاریه‌کان) سە‌ری هە‌لدا که دە‌لیت: زانیاری له تاقیکاریه‌وه سەرچاوه‌ی گرتووه، و ئە‌م بیردۆزه له ئینگلتە‌را له‌سەر دەستی (به‌یکون و جۆن لۆک و دیفید هیۆم) دەرکه‌وت.

بیردۆزی (ژیرییه‌کان) له ولاته ئە‌وروپیه‌کانی دیکه که رابەرە‌که‌ی (دیکارت) ه له پاش ئە‌ویش (لایپتز و سپینۆزا)، سە‌ری هە‌لدا و دە‌لیت بنچینه‌ی زانیاری ژیرییه.

ژیرییه‌کان و تاقیکاریه‌کان له نه‌ژادی زانیاریه‌کانیان ده‌کۆلیه‌وه و هە‌ردووکیان باوه‌ریان بە ژیری مرو‌ف و تواناکه‌ی هە‌بوو بۆ زانینی شتە‌کان، هیچیان توخنی بابە‌تی (شیانی زانینی شتە‌کان) نه‌ده‌که‌وتن، و ئایا ژیری توانای په‌یداکردنی زانیاری هه‌یه و سنووری زانینمان چییه؟ تا (کانت) ی ئە‌لمانی هات و لیکۆلینه‌وه‌ی بۆ شیانی زانیاری ئاراسته‌کرد، و خودی ژیری مرو‌فی خسته بە‌رباس و لیکۆلینه‌وه له رێ‌باوه‌ره‌که‌ی که‌ناوی (فە‌لسە‌فە‌ی رە‌خنە‌کاری) لێ‌نراوه.

یه‌که‌م: رێ‌باوه‌ری ژیری (هۆشیاری):

رێ‌باوه‌ری ژیری یاخود هۆشیاری وای بۆ ده‌چی که هۆش هەر خۆی به بی تاقیکردنە‌وه‌له راستی جیهان تێ‌ده‌گات، تواناداری هۆشی مرو‌ف

(بەر له تاقیکردنهوه) هه‌لدهستی به ریکخستنی راستی و زانیارییه‌کان تا ده‌گاته چهند راستیه‌کی نوی.

ئهم ریباوهره لهو برۆایه‌دایه که هه‌ندی پره‌نسیپ له هۆشدا خۆرسکن بهر له تاقیکردنهوه هه‌ن و لهو سه‌ربه‌خۆن و زۆر پیویست و یه‌قین هه‌روهک پره‌نسیپی (گشت له‌به‌ش گه‌وره‌تره)، ئهم ریباوهره پشت به زانیاری بیرکاری ده‌به‌ستی وهک نمونه‌یه‌ک هه‌ولی به‌دییه‌تانی ده‌داتله فه‌لسه‌فه‌دا. ریباوهری ژیری‌تی وای ده‌بینی که ژیری هه‌ر خۆی به‌ته‌نیا به‌سه‌ بۆ هه‌موو زانیارییه‌کان و زانیاری تاقیکاری لی دوور ده‌خاته‌وه، (دیکارت)یش نوینه‌ریکی ئهم ریباوهره‌یه.

دیکارت (۱۵۹۶-۱۶۵۰ز ژیاوه):

فه‌یلوسوف و زانیایه‌کی فه‌ره‌نسیه، زۆر گرنگی به زانسته‌کانی سه‌رده‌می خۆی دابوو به‌تاییه‌تی بیرکاری بایه‌خیشی به‌فیزیا و فه‌لسه‌فه و زانسته‌کانی دیکه داوه.

(دیکارت) وای بۆ ده‌چوو که یه‌ک زانست هه‌یه ئه‌ویش فه‌لسه‌فه‌یه‌و چهند لقنکی جیای لی بۆته‌وه، لهو برۆایه‌شدا بووه که یه‌ک زانیاری هه‌یه، ئه‌ویش زانیاری ژیری یه‌قینی راست و په‌وانه و، ده‌یوت یه‌ک به‌رنامه‌ی زانیاری هه‌یه‌و له‌مه‌وه ده‌توانین سیسته‌میکی ته‌واوی زانیاریه‌کان بنیادبنین که بتوانی نه‌شونما بکات.

(دیکارت) به‌گومانکردن له به‌رنامه‌وه ده‌ست پنده‌کات که هه‌موو زانیاریه‌کان به‌لاوه ده‌نی، نه‌ ژیری نه‌ هه‌سته‌کان ناگه‌نه یه‌قین، چونکه جار هه‌یه هه‌سته‌کان ده‌مانخه‌له‌تین و ژیری له ده‌ره‌نجامه‌کان هه‌له ده‌کات. ئیمه چۆن بزانی هه‌مووی به‌و شیوه‌یه‌ نییه، که‌واته یۆیسته له گومانه‌وه ده‌ست پی بکه‌ین نه‌ک له پیناو گومان، به‌لکو وه‌ک شیوازیک له ره‌خنه‌گرتن لهو زانیارییه‌ی که هه‌یه و گه‌ران بۆ زانیارییه‌کی یه‌قین ئهم گومانه‌ی به (گومانی به‌رنامه‌یی) ناو‌نرا، گومان لی‌ره‌دا شیوازیکه

بۆ تاقیکردنه‌وه‌ی زانیاری و هیژه ژیرییه‌کانمان، به‌رنامه‌یه بۆ گه‌یشته
یه‌قین.

(دیکارت) وای تییینی کردبوو که هه‌رچه‌ند بازنه‌ی گومانه‌کان
فراوانتر بیت، ئه‌وه ده‌مییته‌وه که گومان پیی نه‌گات وه‌ک:
أ- ته‌نیکی بازنه‌یی رووبه‌ریکی ته‌خت سنوری ده‌دات.
ب- دوو هیلی راست ناشیت شوینیک گه‌مارۆ بده‌ن.
پ- گشت له‌ به‌ش گه‌وره‌تره‌.

ج- گه‌ر من گومان بکه‌م له‌ بوونی هه‌موو شتیک که هه‌یه، به‌لام
شتیک ده‌مییته‌وه که جیی گومان بیت ئه‌ویش خودی (گومان) ه‌که‌ی
خۆمه، که‌واته له‌ویدا شتیک هه‌یه به‌کرداری گومان هه‌لده‌ستیت، له‌وه‌دا
شتیک هه‌یه که بیرده‌کاته‌وه که‌واته (من بیرده‌که‌مه‌وه که‌واته من هه‌م).
دیکارت هیله‌ گشتیه‌کانی به‌رنامه‌ی راستی له‌ دانراوه‌که‌ی به‌ناوی
(راپۆرتیک له‌به‌رنامه‌که‌) ده‌خاته‌پوو ئه‌م به‌رنامه‌ش به‌پیی ئه‌م چه‌ند
بنه‌مایه‌ن:

۱- بنه‌مای گومان ۲- بنه‌مای شیکرنه‌وه ۳- بنه‌مای به‌یه‌کتر به‌ستنه‌وه
۴- پیدچاچونه‌وه و ئامار

دووهم: ریباهه‌ری تاقیکاری:

ئه‌م ریباهه‌ره‌ پشت به‌ تاقیکردنه‌وه ده‌به‌ستیت و تاقیکردنه‌وه‌ی
هه‌سته‌کی به‌ بنچینه‌ی زانیارییه‌کان داده‌نیت و ئه‌وه‌مان بۆ ده‌رده‌خات
که چۆن تاقیکردنه‌وه ده‌مانگه‌یه‌نیه‌ زانیاری و چۆن به‌رنامه‌ په‌یره‌و
ده‌که‌ین سه‌رباری خه‌ملاندنی سه‌ختیه‌کانی سه‌ر ریگه‌مان و چۆنیه‌تی
چاره‌سه‌رکردنی گیروگرفته‌کان. ئه‌م ریباهه‌ره‌ ئه‌وه ده‌سه‌لمینی که
هه‌مو زانیاریه‌کانمان له‌ تاقیکردنه‌وه ده‌رئه‌نجام ده‌بیت لیه‌وه ده‌ستی
پیده‌کریت، ئه‌مه‌ش ئه‌وه ئه‌گه‌یه‌نی که تاقیکردنه‌وه سه‌رچاوه‌ی زانسته
هه‌ر بیروباوه‌ریک و زانیارییه‌ک به‌ تاقیکردنه‌وه تینه‌په‌ریبی، ئه‌وا ده‌بی
بیگه‌رینینه‌وه به‌ر تاقیکردنه‌وه ئه‌گینا ره‌وایه‌کی بۆ نییه‌.

تاقیکارییه‌کان باوهر به هیچ زانیارییه‌کی خۆرسک و شاکاری بهر له تاقیکردنه‌وه ناکهن به‌مه‌ش هاودژن له‌گه‌ل ریباوه‌رانی ژیری، فه‌یله‌سوفانی ئەم ریباوهره‌ تییینی و ده‌رئه‌نجام ده‌که‌نه به‌رنامه‌ی خۆیان و فیزیای نیوتن به‌ نموونه‌یه‌کی چاکی فه‌لسه‌فه‌کایان ده‌زان. لی‌ره‌دا له‌ رۆلی فره‌نسیس به‌یکۆن وه‌ک نوینه‌ری ئەم ریباوهره‌ ده‌دوین.

فره‌نسیس به‌یکۆن (۱۵۶۱-۱۶۲۶ ز):

یه‌که‌م فه‌یله‌سوفی نوییه‌ که‌ ئه‌رکی دامه‌زراندنی به‌رنامه‌یه‌کی زانستی نویی گرته‌ ئه‌ستوی خۆی، ناوی نووسراوه‌که‌ی (ئامرازه‌ نوییه‌که‌) که‌ واتای ئه‌وه‌ ده‌به‌خشیت، دژ به‌ تیگه‌یشتنه‌ کۆنه‌که‌ی زانست وه‌ستا که‌ پشتی به‌ (ئۆرگانۆن) ی ئه‌رستۆ به‌ستبو.

پیش که‌میک باسی ئه‌وه‌مان کرد که‌ هه‌ریه‌ک له‌ (به‌یکۆن و دیکارت) وا له‌ زانست گه‌یشتبوون که‌ سه‌پاندنی زالیی مرو‌قه‌ به‌سه‌ر سروشتدا بو ده‌وله‌مه‌ندکردنی ژیا‌نی مرو‌ف، به‌لام ئه‌مه‌ به‌ زانیی هۆیه‌ راستیییه‌کانی پشت دیارده‌ سروشته‌یییه‌کانه‌وه‌ نه‌بی‌ت نایه‌ته‌ دی، به‌لام له‌ کرداری زانیاریدا هه‌له‌ رووده‌ده‌ن له‌ ئه‌نجامی پشت به‌ستن به‌ بو‌چوونی ژیری له‌ ئه‌نجام ده‌ره‌ینان و ده‌رخستی راستی وه‌ک تاکه‌ هۆیه‌کی زانیاری، واتا پشتبه‌ستنی ئه‌رستۆ و (خویندنگه‌کایان) به‌ پیاو‌ه‌کاری که‌ له‌ حوکم دان سه‌رچاوه‌ ده‌گری‌ت و ئه‌میش به‌ ده‌وری خۆی له‌ چه‌مه‌کان پیکه‌اتوه‌، چه‌مه‌کانیش له‌ ری گشتاندنی په‌له‌یکراوه‌وه‌ پیکدین، له‌به‌ر ئه‌مه‌ مه‌رجی یه‌که‌می چاکسازی زانست و پیشکه‌وتنی زانیاری مرو‌قایه‌تی، بریتیه‌ له‌ چاککردنی ریبازه‌کانی گشتاندن و بژارکردنی چه‌مه‌کان له‌به‌ر ئه‌وه‌ی کرداری گشتاندن کرداریکی ئیستقرائی (هه‌لینجان) ه‌، بنچینه‌ی لوژیکیانه‌ بو‌ چاکسازی زانست دانانی بیردۆزیکی نوی بو‌ ئیستقرائی (هه‌لینجان)، فه‌یله‌سوفه‌کانی پیش (به‌یکۆن) بایه‌خی خۆیان له‌ ئیستقرائی (هه‌لینجان) دا ئاراسته‌ی ئه‌و رووداوانه‌ ده‌کرد که‌ له‌گه‌ل گشتاندن ده‌گونجان یان نه‌ده‌گونجان .

(به يکون) ئه وانه ي به (سه رچاوه سلبه کان) ناوبردوون و به شيويه کن که رووداو يک يان گشت يان به لاي که مييه وه به شيکي گشتاندنه په له پيکراوه کان پو وچه ل ده کاته وه . به يکون راي وايه گوي نه دان به سه رچاوه سلبه کان هو ي سه ره کي هه موو حوکم دان و به هه له چوونه کانه.

هه رچي مه رجي دووه مي چاکسازي زانسته بر يتيه له پاککردنه وه ي ژيري له به هه له چوون .

(به يکون) چوار جو ره به هه له چوون يان ته گه ره جيا ده کاته وه که دينه ري زانياري راست و به (به کاني ژيري) ناويان ده بات که ئه مانه ن:

۱- خه يالي (اوهام) هو ز

۲- خه يالي (اوهام) ئه شکه وت

۳- خه يالي (اوهام) بازار

۴- خه يالي (اوهام) شان و

دو اي ئه م هه ريه ک له فه يله سوفه کاني وه ک جو ن لوک و ديقي د هي و م ئه م ري چکه يان گرت.

سييه م: ري باوه ري په خنه گري:

ئه م ري باوه ره ده ره نجامي ئه و پيشکه وتنه يه که له فه لسه فه ي هه ردو و ري يازي (ژيري تي) و (تايکاري ي) هاتنه دي به سوود وه رگرتن له ده سته که وتنه کاني هه ردو و کيان، ئه م هه لمه ته ش فه يله سوف (عه مان و ئيل کانت) پي هه لسا وه بو کو کردنه وه ي هه ردو و ري باوه ره له يه کتري دا و ئنجا زانياريه کاني خو شي خسته سه ر و گه يشته ئه وه ي که ژيري و تايککردنه وه بو کامل بووني زانياري پيويستن و و اي بو ده چو و که تايککردنه وه بي ژيرايه تي کو يرايه تيه کي بي ئا کاره هه روه ها ژيرايه تي بي تايککردنه وه ش پوچ و بي ناوه رو که. فه لسه فه که ي (کانت) به په خنه گري ناو نرا، چونکه په خنه ي له توانا کاني زانياري مرو قايه تي ده گرت به وه ي که سنورداره.

(كانت) دەلېت ژيرىي بە سنووردارىيەكەي حوكمى لەسەردەدرى
لەبەر دەم بابەتەكانى مېتافىزىكى گەورە كە پەيوەنديان بە خواو جىهان و
دەروونەو ھەيە ھەلۋىستىكى بەرامبەربوونى نواندووە.

دووەم: فەلسەفەي خۆرئاواي ھاوچەرڭ:

۱- گرنگترين ئەو ھۆكارانەي كە كاريان كرده سەر پىگھاتنى ژيانى
ھزرى(بىرى) لەسەدەي (۱۹-۲۰)، ئەمانەبوون:

أ- شۆرشى فەرەنسا وشەرەكانى ناپليۆن لە سەدەي (۱۸-۱۹) و
دەرەنجامەكانى لەرووى بىرى و راميارى و كۆمەلايەتى.

ب- شۆرشى پيشەسازى لە ناوەرەستى سەدەي (۱۸) تا سەرەتاكانى
سەدەي بىستەم و دەرەنجامەكانى لەرووى ئابوورى كۆمەلايەتى و
رەوشتىو ھە ئەنجامە خراپەكانى بەسەر كۆمەلگە و چەوسانەو ھەي
كرىكاران و خواردنى رەنجيان لە دەولەتانى پيشەسازيدا .سەربارى
سەرھەلدانى بزووتنەو ئىستعمارىيەكان لە دەولەتانى سەرمايەدارى
بۆ داگيركردنى ئەو ناوچانەي كەرستەي خاوى ھەرزان و بازارى
تىدا دەدۆزنەو ھە بۆ ساغ كردنەو ھەي شەمەكەكانيان. ئەو بىردۆزەي
فەرەنساىيەكان ھىنايانەكايەو ھە كە دەلېت: (رېگە بدە با كاربكات) و
(رېگە بدە با تىپەرئ) دوابەدواي ئەو ھەش ئابوورىناس (ئادەم سمىپ)
ئەم بىردۆزەي دووبارە كردهو ھەو ئاراستەي ولاتە ئىستعمارىيەكانى
لەسەر دەرويشت.

پ- پيشكەوتنى خىرا وىيەك بەدواي يەكى زۆربەي زانىيارىيەكان لە
بىركارى و فىزىيا و كىمىيا و زىندەزانى و دەروونناسى...ھتد.

ج- ناجىگىربوونى نەخشەي راميارى ئەوروپا و جىهان تا سەرەتاكانى
بىستەم و لەپاش ھەردوو جەنگى يەكەم و دوو ھەمى جىھانى و چەند
جار دارشتنەو ھەي ئەو نەخشەيە .

د- دەرەنجامە خراپەكانى بىرىي و دەروونى ھەردوو جەنگەكە بەسەر
خەلكيدا و ناكۆكى ئايدۆلۆژى نيوان ھەردوو بلۆكى(جەمسەرى)
خۆرھەلات و خۆرئاوا.

۲- رەوتەكانى بېرىي و فەلسەفى لەسەدەى نۆزدەھەم:

فەلسەفەكەى عەمانوئىل كانت (۱۷۲۴ - ۱۸۰۴ ز اژياوہ) بە خالىكى گورانكارى لە ميژووى فەلسەفە دەژميژدريٹ ھەروەك ئەو خالە گورانكارىيە دادەنريٹ كە (ئەفلاتون و ئەرسىق) بەسەر ميژووى فەلسەفەى يونانى ھەيانبوو، گرنگترين ئەنجامەكانى فەلسەفەى (كانت) سەرھەلدانى شەپۆلىك بوو بە ناوى (نموونەىي) كەلەگەل (ھيگل) دەستى پيكرى وى بۆ دەچوو كە ژيرىي مرؤف دەتوانى لە راستى بگات و داي بريژيٹ و ھەرگيز سنووردارنيى، ھيگل پيى وايە راستى لە جولە دايە و دەتوانى لە كۆكردنەوہى بىرۆكەيەك و ھاودژەكەى بىرىكى نوئ پيک بھينري، ئەمەشى بە (رارا) ناساند، ھيگل بە نمونەىي دادەنريٹ چونكە ئەولەويەتى بە گيان داوہ، ساتەكانى گيانى بە سى بەش ليك داوہتەوہ: ھونەر و ئايين و فەلسەفە، لوتكەى راستەقينەى رەھان فەلسەفەشى بەسەر ھەموو لايەنەكانى راستى تەنانەت ميژووش داسەپاند. لە ژير كاريگەرى فەلسەفەكەى (عەمانوئيل) و (ھيگل) و فەيلەسوفانى ديكەى ئەلمانى بزوتنەوہيەكى ديكەى رۆمانسى لە ويژە و ھونەر پەيدا بوو

رېباوہرى نموونەىي بەرەو ئينگلەتەرا و فەرەنسا و ئىتاليا كشاو دووچارى (راراىي ماددى) بۆو كە راراىي ھيگلى بەكارھيئا و ماددەو ياساكانى لەپيش گيان دانا بەوہى ھەموو شتيك پابەندە بەماددە و ياساكانى، تەنانەت كۆمەل و ميژوو و ويژەش ھەروان. (ماركس) كەبە يەكيك لەدانەرانى راراىي ماددى دادەنريٹ پيى وايە شيكردنەوہى مادديانە بۆ كۆمەلگە واتە زالبوونى لايەنى ئابوورى بەسەر ھەموو لايەنەكانى ديكەدا، وھەولى دا ميژوو شى بكاتەوہ بۆ ناكۆكى چيناىەتى نيو كۆمەلگە، و فەلسەفەكەى تاكاتيكي دوور و دريژ كاريگەرى ھەبوو وھەندى لە دەولەتان پەيرەويان دەكرد.

لە ھەمان ھەگبەدا رەوتى سۆشياლისتى لە فەرەنسا و ئينگلەتەرا و ئەلمانيا پەيدا بوو فەيلەسوفانيان خەرىكى چارەسەرکردنى كيئشە كۆمەلايەتيەكانى ئەوروپا و خورئاوا بوون لەو قوناغەدا ئەمان تيروانينيكي

گشتیان دهرباره‌ی راستی و کومه‌لگه خسته‌پوو و پۆلی مروّف و زانا و فه‌یله‌سوفانیان بۆ چاککردنی بارودۆخی کومه‌لگه ده‌ستنیشان کرد. سۆشیالیسته‌کان هه‌ولیاندا که تیروانینه‌کانیان به کردار جێبه‌جێ بکه‌ن له‌میانی کومه‌لگه‌کان و گوندو دیهاته‌کان و به‌شداریان له‌دروست کردن و ریک‌خستنیان کرد.

له‌ فه‌ره‌نسادا ره‌وتیکی دیکه سه‌ری هه‌لدا، به‌ناوی: دانراو (الوضعي) فه‌یله‌سوفی فه‌ره‌نسی (ئۆگست کۆنت) ده‌ستی پیکرد که هه‌ولی دا به‌نامه‌ی زانستی دانراو جێبه‌جێ بکات له‌سه‌ر بیر و کومه‌لگه. مه‌به‌ستیش له‌ زانستی دانراو ئه‌و زانیاریانه‌یه که پشت به‌و واقیعه ده‌به‌ستیت که له‌ راستیه‌کان و تییینه‌کان هه‌لقولاوه بۆ زانیی ئه‌و یاسایانه‌ی که ئه‌و واقیعه‌ ده‌دۆزنه‌وه له‌ رێگای تاقیکردنه‌وه.

(کۆنت) پێی وایه ئه‌و فه‌لسه‌فه دانراوه‌ی هه‌ماهه‌نگی ده‌کات له‌نیوان زانسته‌کان ئه‌وا تاکه فریاد په‌سی مروّف و کومه‌لگه‌یه، (کۆنت) له‌ بواری کومه‌لناسی ناوبانگی ده‌رکردوه‌و به‌گرنه‌ترین ئه‌و زانستانه‌ی داناوه بۆ دانانی ئه‌و یاسایه جیگیرانه‌ی که به‌هۆیه‌وه کومه‌لگه گۆران وگه‌شه‌ی به‌سه‌ردادی.

له‌گرنه‌ترین ئه‌و بیر(هزر)انه‌ی که له‌سه‌ده‌ی (۱۹) سه‌ریان هه‌لدا بریتی بوو له‌ (بیردۆزی گه‌شه‌سه‌ندن) ی زانا چارلز داروین که له‌سه‌ر ئه‌م سی بیر(هزر)ه دامه‌زراوه:

أ- بیرۆکه‌ی ململانی له‌ پیناوه مانه‌وه (الصراع من اجل البقاء) که له‌به‌ر ده‌گمه‌نی ده‌رامه‌ت و زۆری پێداویسته‌کان، بونه‌وه‌ران ده‌که‌ونه ململانی تاوه‌کو (مانه‌وه) بۆ خۆیان و په‌گه‌زی خۆیان دابین بکه‌ن.
ب- بیرۆکه‌ی هه‌لبژاردنی سروشت (الانتخاب الطبيعي) به‌وه‌ی ئه‌وه‌ی به‌ توانا و به‌هێزه ده‌توانی له‌ سروشتدا بمینیتیه‌وه وه ئه‌وه‌ی لاوازه له‌ناو ده‌چی.

پ- بیرۆکه‌ی مانه‌وه بۆ چاکترینیان (البقاء للأصلح) به‌هۆی ململانی له‌گه‌ڵ سروشت و بوونه‌وه‌رانی دیکه ته‌نها ئه‌و بونه‌وه‌رانه ده‌میننه‌وه

که خوراکرن و پیش دهکەون بۆئەوێ بەرگە ی مانەو بەرگن .
 (داروین) بروای وایە شیوەی ئیستاکە ی بوونەوهران ئەنجامی چەند
 گۆرینیکی شیوەیەتی پاش مەملانی لەگەڵ سروشت و دەورووبەریدا .
 هەندێ لە فەیلەسوفان و بیرمەندان چەمکی گەشەسەندنیان بەسەر
 میژوو و کۆمەڵ و مەزگەڵ سەپاند، هەندیکیان وایان دادەنا کە هیژو مەملانی
 گەوهری راستی دەردەخەن، کەچی لەلایەن هەندیک لە فەیلەسوفان و
 پیاوانی ئایینی و فەیلەسوفانی رەوشتی رەخنەییەکی توند دژ بە چەمکی
 گەشەسەندن و ئەنجامە فەلسەفییەکی و رەوشتیەکی ئاراستەکراوە.
 جا پێویستە لەسەرمان پیش ئەوێ کۆتایی بێنین بەخستەرووی
 ئەم بیروهرانە ی کاریگەریان هەبوو لە سەدە ی نۆزدەهەم، دەبێت
 ئاماژە بۆ ئەو لیکۆلینەوانە بکەین کە لە دەروونی مەزگەڵەتی دەکۆڵنەو
 کە کاریگەری گەورە هەبوو و پزیشکەکان و دەروونناسان پێوێ
 هەلساوان وەک سیجموند فروید و کارل یونگ و کەسانی دیکە لە هەولەدان
 تیگەیشتنی دەروونی ئادەمیزادی و دەرخیستی رەفتاری ئادەمیزادی، ئەم
 لیکۆلینەوانەش کاری کردەسەر چەند لایەنیکی بیرو فەلسەفە و وێژە. جا
 بەو شیوەیە شیکردنەوێ دەروونی بوو بە بابەتیکی ترو دەرخیته پال
 بابەتەکانی دی بۆ تیگەیشتنی راستی مەزگەڵەتی.

٣- فەلسەفە ی هاوچەرخی سەدە ی بیستەم:

لە بواری زانستدا لە سەدە ی بیستەم ئەو پزیشکەوتنە تەواو هاتەدی
 کە زانایان لە کۆتایی سەدە ی (١٩) دەستیان پیکردبوو لە بارە ی بیرکاری
 و کیمیا و فیزیا و زانست و زمانناسی و دەروونناسی و کۆمەڵناسی و
 رەخنەگری و وێژەیی، کەوا کاریگەری گەورەیان لەسەر فەلسەفە جی
 هیشت بەتایبەتی لەبارە ی لۆژیک و بیردۆزی زانیاری و میتافیزیکا و
 فەلسەفە ی زانیاری و فەلسەفە ی جوانی.
 هەروەها هەردوو جەنگی جیهانی یەکەم و دووهم کاریگەری
 راستەوخوێان هەبوو بەسەر میتافیزیکا و رەوشت، بۆیەش لەو

سەردەمەدا گرنگى بەسروشىتى مۇۋى و راستى (بوونى) مۇۋى پەيۋەندى بەگەردوون ولىپىسراۋىيەتى بەرامبەر بەخۋى و كۆمەلەكەى درابوو. چەند رەۋىتىك ھاتتە ئاراۋە ۋەك (بوونەكى) كە دەيۈست ماناى بوونى مۇۋى و ئەركى سەرشانى دەرھەق بەرەۋىشت دەست نىشان بىكات.

لە خۇرھەلاتىش پاش كۆتايى جەنگى جىھانى يەكەم و روخانى دەۋلەتى عوسمانى بەسەر ئەم بەشە و شارستانىيەكەى ئەۋا ئاسۋى شارستانىيىتى دەپروانىيە پاشەپۇژىكى پرشنگدار ۋەك بەشىك لە بونىادنانى شارستانىيىتى مۇۋىيەتى كە تەمەنى بۇ ھەزاران سال لەمەبەر دەگەپرايەۋە .

ھەندى لە ھەلمەتەكانى خۇرھەلات مەبەست لىيانەۋە گەيشتن بوو بە خۇرئاۋا ناسىنى ئەۋ شارستانىيەبوو لەلايەكى دىكەۋە بايەخى بە ناسنامە و كەلەپوورى ناۋچەكە دەدا.

بەلام لە خۇرئاۋادا فەلسەفە بەھەموو لقەكانىيەۋە گەشەى سەند و لۇژىك پىشكەۋىتى بە خۇيەۋە بىنى لەسەردەستى (جوتلوب فرىجە و برتراند رسل) ۋچەند خويندنگەيەكى لۇژىكى تاقىكارى ھاتتەكايەۋە، لەبارەى زانىارىيەكانى سىروشتەۋە ئانشتاين و چەند زانىيەكى دىكەى فىزىيا چەند بىردۆزىكى نوپيان داھىنا ۋەك بىردۆزى رىژەيى و تىروانىنىكى نوپيان بۇ گەردوون ھەبوو جيا لەۋ تىروانىنەى پىشوو كە لەسەردەمى نيوتن باۋبوو.

شىكىردنەۋە گرنگىيەكى زۆرى پەيداكرد لەسەدەى بىستەم كە مەبەست لەشىكىردنەۋە كىردارى دابەشكىردنى راستىيەكان يان دەستەۋاژە فەلسەفەكانە بۇ پىكھاتە سەرەكىەكان و دەستنىشانكىردنى واتا و سىروشت وئەركى ھەريەكەيان، لەۋانەيە ئەم شىكىردنەۋەيە زمانەۋانى ياخود لۇژىكى ياخود فەلسەفى بىت. فەيلەسوفان واين دەبىنى كە شىكىردنەۋە بەرنامەى گرنگى فەلسەفەيە وزۇربەى زۆرى كىشەكانى فەلسەفە دەتۋانرى چارەسەربكرى لەپى دەست نىشانكىردنى واتا و بابەتەكانى و، پەردە

له سهر لايه نه چهو ته کان و شاراو ده کانی و ته کانی فهلسه فه هه لبدري ته وه.
بابه تی شیکردنه وه گه وره فهيله سوفانی وهک (براتراند رسل) و
چه نډینی دیکه په پیره ویان کرد.

ليکولینه وه زمانه وانیه کان چه نډین لقی لی بؤوه، نه وه بوو زانستیکی
فراوان و گشتکیر به ناوی زانستی ئاماژه (سیمیوتیکا) دروست بوو که له
هه موو هه لسوکه و تیک وجوله یه کی مروّف له کاتی مامه له کردنیدا له گه ل
خه لکی ده کولیته وه له ری قسه و په یوه نډیکردن، گرنګترین نه و ئاماژانه ش
بریتین له زمان که سیسته میکی تایبته به خو ی هه یه له گه ل چه نډین
زمانی دیکه ی ئاماژه وهک زمانی هیماونیشانه کانی هاتوچو و زمانی
مؤسیقا و زمانی زانست و هی دیکه.

له و ليکولینه وانیه دیکه ی بواری زمانه وانیه که په یوه نډی به به زانستی
ئاماژه وه هه یه و له سهره تاي شهسته کانی سه ده ی رابردو و ده رکه و ت
ناوی (په یکه ربه نډی) بوو که واتای شیوه ی چه ند دیارده و بابه تیکی
جوړاو جوړ ده گریته وه و شته جوړاو جوړه کان به شدار تیداده کن، بؤنمونه
(په یکه ربه نډی زمانه وانیه) نه و شیوه گشتیه یه که له زمانه جوړاو جوړه کان
ده بیښین که وای لیده کات ویکچوو بن له رووی په یکه ربه نیه وه هه رچه نډه
وهک زمان جیاوازی ش بن.

(په یکه ربه نډی کومه لایه تی) نه و شیوه یه یه که له کومه لگه یه کدا هه یه و
له کومه لگه جوړاو جوړه کانی دیکه دا دوو باره ده بیته وه.

(په یکه ربه نډی) گرنګییه کی زوری پندرا له له ویزه و ره خنه ی ویزه ییدا،
له و فهلسه فانه ی که له سهره تادا که و تنه ژیر کاریگه ری زانسته وه (خویندنگه ی
پراگماتی) بوو که هه ولی دا پیوه ریڅ بؤ راستیه کان دابنی پشت به
وه رگیړانی زانستیانه ببهستی بؤ چه مکه زانستی و فهلسه فیه کان، پیی
وايه که راستیه کانی هه ر بیروکه یه ک پیوانه ده کری له ری دابه شکر دنیه وه
بؤنه و هه نگاوه زانستیه ی که ده کری به وه رگیړانی هه لسن.

که واته هه رچه ند چه مکه رووته کان بؤ چه ند هه نگاو یکی کرداری
وه رگیړین نه و زیاتر قبول ده کریت، نه گینا به پیچه وانیه وه خو مان له

بەردەم بىرۆكەيەكى شاراوە وبى ماناوبى نرخ دەبينەو، ھەندى لەم پراگماتيانە ويستيان ئەم بىروباوەرانە لە بواری پەرورەدە و فەلسەفەى زانست بەکار بهینن، ئەوەبوو ئەم تىروانینە گۆرانکاری بەسەر ھات تا ئەو رادەيەى کە لە بەرژەوہندى خۆيەتى زياتر رەچاوى نەدەکرد، کەچى ھەندى لە فەيلەسوفانى دیکە دەيانگوت بەو بىرۆکەيە گيانى سەرمايەدارى بەرجەستە دەگا.

لێردا دیاردەيەكى تر بەناوى بەناوى (واقعیەت) وەک کاردانەوہیەک بەرامبەر بەدیاردەيەكى (نمونەيى) پەیدا بوولە ژیرکاریگەرى فەلسەفەکەى ھیگل. ئەم دیاردەيە بوونى سەر بەخۆی جیھانى دەرەكى دەسەلمیئت و دەلیت بىر و ھۆش و خۆيەتى پلەى یەکەمیان نەبوو لە بوون یان زانیارى بۆیە ھەرشتیک بیانویستایە لیتیتینگەن ئەوا بە بەپێى واقع دوور لە شیکردنەوہکانى نمونەيى و گيانى لیکیان دەدایەوہ. زۆر لە فەيلەسوفان ئەم فەلسەفیان بەفەلسەفەى (واقعیەت) ناوبردووە. ھەندى لە فەيلەسوفانىش بە توندی رەخنەیان سەبارەت بەتایبەتمەندى و تەخانکردن لە شیکرنەوہى فەلسەفیدا دەگرت و دەيانگوت دەبى فەيلەسووف لە میانەى دیاردەى مرقایەتى و کۆمەلایەتى مامەلە لەگەل ھزردا بکات و نابى پشت بە شیوہیەکانى پروت بىستیتەوہ بەلکو دەبى کیشەکەى لە میانى ئەو ئەرکە جوړاوجۆرانەى کە مرقوف لە نیو کۆمەلگەکیدە دیکات وەیان لە چالاکییەکانى سەبارەت بە زانست و ئاین و سیاسەت و فەلسەفە چارەسەر بکات، ئەمانەش ھەموویان بەیەکتری بەستراونەتەوہ.

ھەر وەھا لیکۆلینەوہیەكى دیکە بە ناوى ئەنتروپۆلۆجى (علم الانسان) سەرى ھەلدا، ئەم فەلسەفەيە لە بوونى مرقوف لە نیو کۆمەلگەو ئەو چالاکیانەى ئەنجامى دەدات لیک دەداتەوہ.

دیسانەکە لە سەدەى بیستەم فەلسەفەى بوون (الوجود) و فەلسەفەى دیاردەيى پەیدا بوون.

له کۆتاییدا ئاماژە بە گرنگترین گۆرانکارییه‌کانی میژووی فەلسەفە دەکەین له سەده‌ی بیستەم بە‌تایبه‌تی له‌دوای شه‌سته‌کاندا که ئه‌ویش خۆی له (فەلسەفە‌ی ژینگه) ده‌بینیته‌وه په‌یره‌وکه‌ر و لایه‌نگرانی ئهم فەلسەفە‌یه ده‌نگیان هه‌لبه‌ری له‌دژی پیسکردنی ژینگه له‌لایه‌ن خۆڕئاواییه‌کان به‌وه‌ی ته‌کنه‌لوژیای نوێ به‌چاکی به‌کارناهیته‌ن و زه‌ره‌رو زیان له‌ خۆیان و زینده‌وه‌رانی ده‌ورو به‌ریان ده‌ده‌ن و سروشت تیک ده‌ده‌ن، فەیلەسوفانی ژینگه تیروانینه‌کانی فەلسەفە‌ی خۆڕئاوا به‌ تیکدانی ژینگه تاوانبار ده‌که‌ن و مرو‌قی خۆڕئاوایی له‌ ریزی پیشه‌وه داده‌نین به‌وه‌ی که به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆیان ده‌خه‌نه سه‌رووی شته‌کانه‌وه.

ده‌توانین ب‌لێن فەلسەفە له سەده‌ی بیستەمدا زیاتر په‌ره‌ی سه‌ند چونکه مامه‌له له‌گه‌ڵ لایه‌نه نوێ و ئاسته‌نگه‌کانی سه‌ر ریی مرو‌قی سەده‌ی بیستەم بکات له‌وکاته‌ی پێی ناوه‌ته نیو سەده‌ی بیست و یه‌که‌م .

پرسیارده‌کانی به‌شی شه‌شهم

- ۱- بیرى فەلسەفەى ئەوروپى نوێ چۆن پەیدا بوو، ھۆکارى پەیدا بوونیشیان چین؟
- ۲- دەربارەى (دیکارت) و (بەیکۆن) چى دەزانیت؟ تەنھا باسى یەکیکیان بکە.
- ۳- گرنگترین تەزووہ‌کانى فەلسەفەى نوێ چین؟ بیانژمیرە لەسەر یەکیکیان بدوێ.
- ۴- مەبەست لە: - أ- رېڤاوەرى ژيیری ب- رېڤاوەرى تاقیکارى (ئەزمونگەرى) ج- فەلسەفەى رەخنەگرى چيیه؟ یەکیکیان ھەلبژێرەو بەکورتى باسى بکە.
- ۵- دۆزینەوہى ئاشکراکردنە زانستیه‌کان چ کارىکى کردە سەر فەلسەفە و ئاکارەکانى.
- ۶- جیاوازی نیوان فەلسەفەى نمونەیی و فەلسەفەى ماددى میژوویی چيیه؟
- ۷- گرنگترین رەوتەکانى فەلسەفەى ئەوروپى لەسەدەى بیستەمدا چيیه؟
- ۸- سروشتى بیرى خۆرھەلات لەسەردەمى بوژانەوہى روژگارى ئەمرومان چيیه؟

بابەت	لاپەرە
بەشی یەكەم - فەلسەفە و واتاكانى	۳
بەشی دووهم - جوړه‌كانى بىركردنه‌وه	۱۳
بەشی سێيهم - بابەتە گشتييه‌كانى فەلسەفە	۳۱
بەشی چوارهم - خستنه‌پرووى ميژووى فەلسەفە	۵۵
له شارستانيتيه‌كونه‌كاندا	
بەشی پينجهم - ميژووى بىرى (هزرى) فەلسەفەى ئىسلامى	۸۶
(خوره‌لات و خوړئاوا)	
بەشی شەشهم - بىرى(هزرى) نوڤى ئەوروپى له سەردەمى	۹۹
بوژانه‌وهى ئەوروپا و هەندى ئاكاره فەلسەفیه نوڤيه‌كان.	

